

Վ.Գ.ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

**ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶԿԻ
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ**

2

ԵՐԵՎԱՆ 2007

ՄՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
 ETYMOLOGICAL STUDIES

Essays
 on comparative Lexicology
 of the Armenian Language

Հայկական Գրականություն

3

Հայկական Գրականություն

ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
H.ADJARIAN INSTITUTE OF LINGUISTICS

V.G. Hambardzumian

**Essays
on comparative Lexicology
of the Armenian Language**

(Comparative-Typological Variativity)

2

Yerevan 2007

5

(Համեմատական-տիպաբանական տարբերակայնություն)

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվաբանության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ-809.198.1

ԳՄԴ-81.2Հ

Հ 205

Պատասխանատու խմբագիր՝

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ն.Մ.Սիմոնյան

Գրախոսներ՝

բանասիրական գիտությունների թեկնածու Գ.Ռ.Գազինյան

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Հ.Վ.Սուքիասյան

Համբարձումյան Վ.Գ.

Հ 205 Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության/ (Պատ.
խմբ.՝ Ն. Մ. Սիմոնյան).– Եր.: Զանգակ-97, 2007. 64 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է հայոց լեզվի պատմության և համեմատա-
կան լեզվաբանության առանձին հարցերի:

Ներկայացվում են հ.-ե. տարբերակայնության և հայերենի տարբերա-
կային ուսումնասիրության առավել կարևոր խնդիրները, առաջ է քաշվում
հայերենի բնիկ արմատների տարբերակային ըննության հարցը, տրվում են
հ.-ե. ծագման հայերեն (բարբառային) բառերի մոր, ինչպես նաև
վերանայվող ստուգաբանություններ:

Գիրքը մախատեսվում է բանասերների, պատմաբանների և առհա-
սարակ հայերենի և հայ ժողովրդի հին շրջանի պատմությամբ
հետաքրքրվողների համար:

Հ $\frac{4602020100}{0003(01)-2007}$ 2007 թ.

ԳՄԴ-81.2Հ

ISBN 978-99941-1-394-1

© Համբարձումյան Վ., 2007 թ.

Վերջին երեք-չորս տասնամյակում հնդեվրոպական (հ.-ե.) լեզուների ուսումնասիրությունը թևակոխել է նոր փուլ և շարունակում է առաջ գնալ նոր ընդգրկմամբ: Երևան են եկել այնպիսի աշխատություններ, որոնցում առաջ են քաշվում միանգամայն նոր խնդիրներ, նախկինում այս կամ այն չափով լուծում ստացած շատ հարցեր վերստին դառնում են ուշադրության առարկա ոչ միայն ճշգրտման, այլև առհասարակ վերանայման նկատառումով:

Համեմատական լեզվաբանության բնագավառում մշակվում են ուսումնասիրության ավելի իրական սկզբունքներ և մոտեցումներ, որոնք այլ բան չեն, քան համեմատաբանության մի շարք մեթոդների և օրենքների լրամշակում և կատարելագործում: Լեզվական երևույթների պատմականության և լեզուների ցեղակցության այնպիսի չափանիշներ են երևան բերվում, որոնք հիմնավորվում են նաև տիպաբանական արժանահավատության (վերիֆիկացիայի) տեսակետից [հմմտ. Jakobson 1957, նաև Якобсон 1963, 95-105, Гамкрелидзе-Иванов 1984 և այլն]:

Հայոց լեզվի նորագույն շրջանի պատմության որոշակի հարցեր դառնում են ուշադրության առարկա հատկապես նման հատկանիշներով կատարվող նորագույն ուսումնասիրություններում, ընդ որում հայերենի տվյալներին, ելնելով վերջիններիս հնավանդության (արխաիկության) հանգամանքից, հատկացվում է անհամեմատ լայն տեղ, տրվում է մեծ կարևորություն:

Ոչ միայն հ.-ե. հիմք-լեզվի վերականգնման, այլև ցեղակից լեզուների առանձնացման և ինքնուրույն կամ փոխադարձ շփումներով ընթացող զարգացման առանցքային հարցերը քննարկվելիս են եղել կա՛մ անփոփոխակալին, կա՛մ փոփոխակալին միավորների առնչությունների վերհանման և բնութագրման տեսակետից: Մի դեպքում իդեալականը համարվում է տեսական ընդհանրացումը, իսկ մյուս դեպքում՝ նույնպիսի առանձնացումը, տարբերակումը [Джаукян 1982, 5, 59-67, այլև Ջահուկյան 1987]:

Հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության շատ հարցերի կարելի է անդրադառնալ ոչ միայն համեմատական-տիպաբանական, այլև այսպես կոչված տարբերակային ուսումնասիրության ընթացքում:

Սույն աշխատանքում ամփոփի ձևով անդրադառնում ենք հ.-ե. որոշ արձատների տարբերակայնության և հայերենի տարբերակային ուսումնասիրության կարևորագույն խնդիրներին՝ մի տեսակ հող նախապատրաստելով հետագա ավելի լայն ուսումնասիրության ձեռնամուխ լինելու համար: Այդ խնդիրների առաջընթացում անգամ ենթադրում է հայերենի տարբեր կարգի միավորների նոր, ավելի ծավալուն և մանրամասն ուսումնասիրություն: Այսպես, բառի արձատակագծության և ձևակագծության մի շարք հարցեր կարող են դառնալ ուշադրության առարկա որոշակի սկզբունքներից և մոտեցումներից ելնելով, և ըստ այդմ իրական հիմքեր կարող են ստեղծվել ոչ միայն նոր ստուգաբանությունների, այլև եղածների վերարժարծման և ճշգրտման համար:

Նկատի ունենալով հարցերի նման կարևորությունը՝ այստեղ քննության ենք առել հ.-ե. ծագման հայերեն արձատների տարբերակային վերականգման և տիպաբանական վերլուծության խնդիրը: Վերջինիս լուծումն ավելի մեծ հնարավորություն կարող է ընձեռել ոչ միայն հայերենի, այլև ցեղակից մյուս լեզուների արձատակագծության նոր բնութագրման համար:

Աշխատանքի մեջ տալիս ենք որոշակի թվով բառերի ստուգաբանություններ՝ ելնելով հատկապես տարբերակայնության սկզբունքից:

Հեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ն.Մ.Սիմոնյանին՝ աշխատանքի ձեռագիրը կարդալու և արժեքավոր դիտողություններ անելու համար:

Հ.-Ե. ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

1. Լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող երևույթների կադապարային (բանաձևային) ամբողջությունն ընդգրկում է ոչ միայն համակարգային որոշակի օրինաչափություններ և լոկալաբանական ընդհանրություններ, այլև կառուցվածքային տարբեր կարգի առանձնահատկություններ և ոչ տիպական մասնակիություններ:

ա) Լեզվական երևույթները զարգացման անընդհատության (տարածամասկության) տեսակետից հանդես են գալիս ազատ, իսկ այս կամ այն փուլի (համաժամանակության) նկատառումով՝ լրացական բաշխման հարաբերության մեջ: Ցեղակցության կամ ծագումնային սերտության տարբեր աստիճան ներկայացնող լեզուների պատմության առանձին փուլերում այդ երևույթները գտնվում են անփոփոխակալին (ընդհանրական) և փոփոխակալին (տարբերակալին) առնչության մեջ:

բ) Սինչև այժմ հ.-ե. լեզուներին նվիրված ուսումնասիրություններում ուշադրության կենտրոնում եղել են մեծ մասամբ լեզվական երևույթների անփոփոխակալին (ընդհանրական) առնչություններին վերաբերող հարցերը: Եվ այդ նկատառումով առաջ են քաշվել մի շարք տեսություններ, երևան են եկել տարբեր դպրոցներ, մշակվել են առանձին մեթոդներ ու սկզբունքներ, սահմանվել են հնչյունական և այլ կարգի օրենքներ, կիրառվել են հիմնականում իրար լրացնող, երբեմն բացառող մոտեցումներ և այլն:

գ) Հ.-ե. լեզուների պատմությունն ավելի հին է, քան այն լեզվաբանական ուսումնասիրությունների հիման վրա այսօր պարզաբանված կամ բավարար չափով հիմնավորված կարելի է համարել: Այդ լեզուները, անկախ նախապատմական և պատմական փուլերում ունեցած ընդհանրությունից կամ մերձավորությունից, եղել են կոնկրետ ժամանակի մեջ իրենց դերն այս կամ այն չափով կատարած հաղորդակցման միջոց: Մեզ հասած կենդանի, ինչպես նաև միայն գրավոր աղբյուրներով և գրական հուշարձանների միջոցով հայտնի (այսինքն՝ մեռած) լեզուների ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ լինելիս, կարծում ենք, ամենից առաջ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ այդ լեզուները եղել են բնական, կենդանի հաղորդակցման միջոց:

Ուստի դրանց նախապատմությունը կամ բուն պատմությունը ուրվագծելիս անհրաժեշտ է առաջնորդվել ոչ միայն անփոփոխակալին (ինվարիանտ), այլև փոփոխակալին (վարիանտիվ) բանաձևումներով ու ձևակեր-

պումներով: Այդ լեզուների նախապատմական այս կամ այն վիճակի վերականգնումը ենթադրում է թե՛ զուգամիտումների (կոնվերգենցիայի) և թե՛ տարամիտումների (դիվերգենցիայի) ճանապարհով առաջ եկած երևույթների հարուցած խնդիրների լուծում: Այսպես, հ.-ե. լեզուները ևս, բնականաբար, կարող էին փոփոխվել և իրոք տարբերակվել են զարգացման արտաքին և ներքին գործոնների ու ազդակների հետևանքով:

դ) Եվ իբրև զարգացման նախ՝ հասարակական, այնուհետև՝ ժամանակային, տարածքային, ինչպես նաև (լայն ըմբռնումով) համակարգային գործոնների ու ազդակների դրսևորման արդյունք՝ անփոփոխակալին և փոփոխակալին ձևերն, իբրև լեզվի նշանային միավորներ, բնութագրում են տվյալ լեզուն իր առաջընթացի և տեղաշարժերի մեջ, ուրիշ լեզուների հետ ունեցած առնչությունների և փոխազդեցության պայմաններում [ավելի մանրամասն տե՛ս Համբարձումյան 1977, 7-9, 1978, 50-54, նաև 1981, 182-191 և այլն]:

ե) Հ.-ե. լեզուների ուսումնասիրության սկզբնական փուլերում մեծ ուշադրություն է դարձվում լեզվական երևույթների ձևային կողմին (արտահայտության պլանին): Հետագայում, հատկապես վերջին ժամանակներս համեմատաբար լայն ուշադրության առարկա են դարձել այդ երևույթների իմաստային (թեմատիկ) կողմին (բովանդակության պլանին) վերաբերող հարցերը՝ ի համամասնություն մյուս կողմի [հմմտ. Buck 1949, Dumezil 1968, Benvenist 1969, Гамкрелидзе-Иванов 1984 և այլն]:

զ) Լեզվաբանության մեջ տարբեր ժամանակներում լեզվական միավորների քննությունը կատարվել է կամ ձևային, կամ բովանդակային կողմին հիմնական ուշադրությունը դարձնելու ելակետից: Եվ պատահական չէ, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը հաճախ եղել են խիստ քննադատության առարկա՝ բնութագրվելով որպես ֆորմալիզմ, լոգիցիզմ և այլն: Տվյալ դեպքում անհրաժեշտ է համարվել խոսափելու ծայրահեղությունից, ավելին, բավարար չափով հաշվի չի առնվել այդ միավորների գործառական կողմը: Երևույթի ուսումնասիրության բավարար հիմունք կարելի է համարել այն, որ ելակետ ընդունվեն լեզվական միավորների ձևային (արտահայտության պլանի), իմաստային (բովանդակության պլանի) և գործառական (ֆունկցիոնալ պլանի) հնարավորությունները, որովհետև ուշադրության առարկա երևույթն աչքի է ընկնում ոչ միայն ձևաիմաստային դրսևորվածությամբ, այլև գործառական ծանրաբեռնվածությամբ:

Լեզվի յուրաքանչյուր մակարդակի նվազագույն միավոր ուշադրության առարկա է ամենից առաջ ըստ այդ երեք պլանների միասնության. դրանց հաշվի առնելն ավելի լայն հնարավորություն է ստեղծում համապատասխան միավորները (հնչույթները, արմատները կամ ձևույթները և

շարահյուսական միավորները՝ շարահյուսույթները) համեմատաբար համակողմանի ձևով ներկայացնելու համար [հմմտ. Макаев 1967, 26-33]:

2. Լեզուն, իբրև առանձին ուսումնասիրության առարկա, քննության է առնվում լեզվաբանական տարբեր գիտակարգերի կողմից: Եվ միանգամայն բնական է, որ վերջիններս ամենից առաջ առանձնացվում և դասակարգվում են բուն լեզվաբանական-իմացաբանական չափանիշներով:

ա) Տալով լեզվաբանական դիտակարգերի համեմատաբար հետևողական դասակարգումը՝ Գ.Ջահուկյանը, ոչ անկախ մախորդ ուսումնասիրողներից, այդ գիտակարգերի համար կարևորագույն հատկանիշ է դիտում ուսումնասիրության առարկայի ընդհանրականությունը (հասկացության ծավալը), պատմականությունը (հիմքում ընկած առարկայի քննություն տարածամասնականության կամ համաժամանակության մեջ) և տարբերակայնությունը (անփոփոխականի՝ իդեալական վիճակ, կամ փոփոխականի՝ իրական վիճակ ներկայացնող առարկա):

Ընդհանուր տեսական այս մոտեցումով գրվում են առանձին ուսումնասիրություններ, որոնք ոչ միայն ունեն լեզվաբանական-իմացաբանական բնույթ, այլև վերաբերում են կոնկրետ լեզուների, ընդ որում հ.-ե. լեզուների, բնականաբար մաս հայերենի համեմատական քննության ոլորտում գտնվող տարբեր կարգի հարցերի պարզաբանմանը, առավել կնճռոտ խնդիրների լուծմանը [տե՛ս Джаукян 1976, 46-55, մաս 1978, 35-43, 1984, 59-65, 1999, 76-217 և այլն]:

Նախ նշենք, որ մեզ հետաքրքրող խնդրի տեսակետից այստեղ կարևոր նշանակություն ունի այն, որ մյուս դասակարգումը հիմնական գծերով համընկնում է մեր ավելի վաղ ունեցած պատկերացումներին [հմմտ. Համբարձումյան 1978, 50-51]: Այնուհետև, մյուս դասակարգմամբ հնարավորություն է ստեղծվում ըստ էության ձեռնամուխ լինելու հայերենի ոչ միայն համեմատական-տիպաբանական, այլև մեր կողմից վերջին ժամանակներս առաջ քաշվող տարբերակային-տիպաբանական քննությանը՝ հիմնված ինչպես մինչև այժմ հայտնի, այնպես էլ բոլորովին նոր հայտնի դարձած փաստերի և տեսությունների վրա: Այդուհանդերձ նկատենք, որ Գ.Ջահուկյանը գտնում է, որ «բուն իմաստով՝ տարբերակայնություն հասկացությունը, իր լայն մեկնաբանության մեջ, ընդգրկում է տարածական-տարածքային, ժամանակային-ժամանակագրական, հասարակական-գործառական, համակարգային-կառուցվածքային տարբերակներ» [Джаукян 1978, 42]:

բ) Նման մոտեցումը, եթե ոչ ամբողջովին, ապա գերակշիռ չափով հիմնված է մախորդ ուսումնասիրողների հայացքների և տեսակետների վրա (հմմտ. հնդեվրոպական բարբառների առանձնացումը, հնդեվրոպական «լեզ-

վաշրջանի» տարանջատումը, լեզուների տարածքային սահմանազատումը և այլն) [Meillet 1908, այլև 1931, Bonfante 1931, 69-185, Porzig 1954, ռուս. քարգմ. 1964, Георгиев 1958, 276-283, նաև Georgiev 1981 և այլն]:

Այս իրողությունն ակնհայտ է հատկապես այն դեպքում, երբ քննության է առնվում հնդեվրոպական բարբառների հարցը [հմմտ. Ջահուկյան 1987, 58-64, Широков 1986, 45 և այլն]: Նշենք նաև, որ մնան առանձնացման կամ տարբերակման, այլև առհասարակ լեզվաբանական տարբերակայնության (վարիատիվության) առումով կարևոր նշանակություն են ստանում հատկապես այն աշխատությունները, որոնք երևան են եկել ավելի ուշ, նվիրված են եղել հ.-ե. լեզուների, մասնավորապես վերջիններիս պայթական բաղաձայնների կրած փոփոխություններով պայմանավորված տարբերակմանը և բնութագրմանը (հմմտ. լեզուների դասակարգումն ըստ centum/satem < լատ. centum «հարյուր», ինչպես նաև decem//taihun < լատ. decem «տասը» հատկանիշներով առանձնացման և այլն) [Иванов 1958, 12-23, Hopper 1981, 133-142, նույնը Xonnep 1988, 173-182, Mayrhofer 1983, նույնը՝ Майрхофер 1988, 520 և այլն]:

զ) Եվ ի տարբերություն նախորդ, ինչպես նաև ժամանակակից այլ ուսումնասիրողների՝ Գ.Ջահուկյանը գտնում է, որ լեզվական երևույթների տարբերակայնությունը, իբրև լեզվաբանական, ընդ որում նաև համեմատաբանական ուսումնասիրության առանձին բնագավառ, ունի զարգացման որոշակի հեռանկարներ: Եվ ըստ այդմ կարելի է կարծել, որ հայոց լեզվի նախագրային, ինչպես նաև գրավոր շրջանի պատմության շատ հարցեր, մինչև օրս հավաստի լուծում չստացած բազմաթիվ խնդիրներ (օրինակ՝ հին գրական հայերենի վիճակով ավանդված պայթական բաղաձայնների առավել ստույգ բնութագրումը, հ.-ե. ձայնավորների՝ հատկապես երկարություն-կարճություն հատկանիշի իրական դրսևորումը հայերենում, հայերենի արմատակազմության բնույթը և արմատների առավել բնորոշ տիպերի առանձնացումը, մինչև այժմ հավաստի ստուգաբանություն չունեցող կամ ամենևին չստուգաբանված բառերի և արմատների ծագումնային պարզաբանումը և այլն) կարող են այս կամ այն չափով ճշգրտվել, ինչպես նաև ստանալ նոր լուծումներ:

3. Լեզվի տարբերակայնության գաղափարին համեմատաբար ուշ անդրադառնում է նաև Գ.Ջահուկյանը, երբ անցյալ դարի 60-ական թթ. կեսերին համապատասխան փաստերի և դրանց վերաբերյալ արտահայտված տեսակետների հիման վրա փորձում է քննել հայերենի և հ.-ե. մյուս լեզուների բաղաձայնական համակարգերի փոխհարաբերության հարցերը՝ գործնականում հատուկ ուշադրություն դարձնելով հայերենում արտացոլված

ստուգաբանական կրկնակներին և նրանց հնարավոր վերականգնումներին [տե՛ս Ажаукян 1967, 300-313]:

ա) Լեզվական երևույթների տարբերակայնությունն ամենից առաջ ունի իմացաբանական-հոգեբանական հիմքեր. այն պայմանավորված է լեզուն կրողի ֆիզիկական և ֆիզիոլոգիական հատկանիշներով [հմմտ. Блум-Филд 1968, 35-86]: Լեզվաբանական առումով տարբերակայնությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ որոշակի բովանդակության պլան ներկայացնող հաղորդակցական (լեզվական) միավորների տարբեր արտահայտության պլանի առանձնացված ուսումնասիրություն: Ըստ այդմ գտնում ենք, որ Սոսյուրի լեզու և խոսք հակադրությունը պայմանավորված է ոճի (ոճական) առանձնակիությամբ, քանի որ ոճը հաղորդակցման միջոցի կիրառության տարբերությունն է [տե՛ս Համբարձումյան 1981, 184]: Եվ մնան մոտեցումն ունի ընդհանուր լեզվաբանական, ճանաչողական և այլ կարգի նշանակություն:

Այստեղ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև հետևյալ հանգամանքները:

Դեռևս մույն 60-ական թթ. սկզբներին Ա.Մարտինեն առանձին ուսումնասիրություն է նվիրել լեզվի կառուցվածքային տարբերակներին՝ ելնելով հատկապես իր այն դրույթներից, ըստ որոնց լեզվական տարբերակները կարող են քննության առնվել ոչ միայն ժամանակի և տարածության հատկանիշներով, այլև լեզվի կառուցվածքի, առհասարակ լեզվական համակարգի ներսում երևան եկող **փոփոխությունների** հաշվառումով [տե՛ս Martinet 1962, ռուս. թարգմ.՝ 1965, 450-464]: Սույն աշխատության մեջ մի կողմից՝ մեծ ուշադրություն է դարձվում լեզվի կառուցվածքի հետ կապված, վերջինիս ներսում նկատվող հնչյունական, իմաստային տարբեր դրսևորումներին (վարիացիաներին), իսկ մյուս կողմից՝ տեսականորեն դրվում են նաև տարածամանակային (տվյալ դեպքում՝ ժամանակային և տարածքային) քննությանն առնչվող որոշակի հարցեր [Martinet 1965, 450-455]:

Այնուհետև, ռուս լեզվաբանության մեջ մույնպես տարբերակային ուսումնասիրության հայեցակետն առաջ է քաշվում գրեթե մույն ժամանակում՝ կապված ամենից առաջ բառային տարբերակների քննության, ինչպես նաև այսպես կոչված «ուղղաբանության» («օրբոլոգիայի»), իբրև լեզվի համաժամանակյա ուսումնասիրության ինքնուրույն բնագավառի հնարավոր առանձնացման հետ [հմմտ. Ахманова 1957, 192-230, Филин 1963, 128-133, այլև Ахманова, Бельчиков, Веселитский 1960, 35-42, Семенюк 1965, 48-55 և այլն]: Քանի որ այստեղ բուն ուշադրության առարկան ռուսերենի համաժամանակյա քննության հարցերն են եղել (օրինակ՝ հնչյունական, այլև լեզվի մյուս մակարդակների միավորների

տարբեր կարգի զուգահեռների ընտրություն, լեզվական և ոճական տարբերակների ճիշտ և ընդունելի ձևերի նախապատվություն և այլն), ուստի դրանց ուսումնասիրման հատուկ գիտակարգի առանձնացման պահանջն ոչ այնքան իրավացիորեն, որքան միակողմանիորեն արժանանում է խիստ քննադատության: Մատնանշվում է հատկապես այն իրողությունը, որ նման հարցերն արդեն իսկ ուշադրության առարկա են լեզվի նորմայի, ոճաբանության և այլ գիտակարգերի մեջ [տե՛ս Скребнев 1961, 140-142]:

Ավելացնենք, որ ուսումնասիրության առարկա է դառնում նաև ռուսերենի, գերմաներենի և ուրիշ լեզուների բառային, ձևաբանական և այլ կարգի տարբերակների համաժամանակյա քննության հարցը [տե՛ս Горбачевич 1978]:

Համեմատաբար ավելի ուշ լեզվաբանական առանձին աշխատություններ են նվիրվում հ.-ե. լեզուների հնագույն վիճակի տարբերակային վերականգնման (ինչյունական, արմատակազմական, ձևակազմական և այլն), ինչպես նաև ցեղակից լեզուներում նույնպիսի արտացոլումների հարցերին [հմմտ. Гигинеишвили 1972, 48-52, Клычков 1975, 100-110 և այլն]:

բ) Գ.Ջահուկյանը հետազայում ևս հատուկ ուշադրություն է դարձնում հայերենի ստուգաբանական կրկնակների, այլև զուգահեռ ձևերին՝ փաստական նյութն ըստ հնարավորին համալրելով հատկապես բարբառների ընձեռած տվյալներով [Djahukian 1983, 23-34, այլև 1985, 151-160, Джаукян 1983, 5-116, նաև 1984, 146-160, Ջահուկյան 1976, այլև 1987, 252-265, 363-382, Սիմոնյան 1979, Սուրխայան 1986 և այլն]:

գ) Սեզ հետաքրքրող խնդրի առումով առավել կարևոր նշանակություն ունի հայերենի, որպես հ.-ե. առանձին լեզվի, առանձնացման, այլև վաղնջահայերենից հին հայերենին անցման փուլերում ունեցած բարբառային հնարավոր տարբերակների քննությունը: Այն, որ նախագրային հայերենի տարբեր փուլերում կարող են եղած լինել բարբառային տարբերակներ, որոնք այս կամ այն չափով հիմք են հանդիսացել ընդհանուր հայերենի համար, չի կարող կասկած հարուցել [հմմտ. Патканов 1869, 1875 (երկիցս), 1882, 1884 և այլն, Мсерианц 1897, 1901, նաև Մսերեանց 1898, 1899 և այլն]: Այլ խնդիր է, թե հայերենագիտության ներկա պայմաններում որքան է ուշադրություն դարձվել այդ հարցին:

Այստեղ մի կողմից բարբառային տարբերակները քննարկվելու են բաղաձայնների տեղաշարժի, նրանց առաջին քմայնացման և այլ երևույթների հետ կապված, ձևակազմական և բառակազմական (արմատակազմական) զուգահեռների մեջ, մյուս կողմից՝ ստանդարտ լեզվի և բարբառների ունեցած տարբերությունների, գրական լեզվի ներսում կառուցվածքային

օրինաչափությունների կողքին ի հայտ եկող առանձնահատկությունների տեսակետից:

Հայերենի տարբերակային-տիպաբանական ուսումնասիրության տեսակետից նման հարցերին անդրադառնալը նոր խնդիրներ է առաջադրում:

4. Լեզուների պատմությամբ, նրանց առնչություններին վերաբերող երևույթների բնությունը կարող է դառնալ առանձին ուշադրության առարկա: Եվ Գ.Ջահուկյանը տարբերակայնության հատկանիշով առաջնացնում է՝ 1) գիտակարգեր, որոնք ուսումնասիրում են անփոփոխականության երևույթը (որպես որևէ իդեալական վիճակ), որն ամենից շատ հանդես է գալիս իբրև ստանդարտ (օրինակ՝ գրական լեզու), կամ էլ վերացարկման որոշակի աստիճանով ձևակերպվում է որպես այդպիսին (օրինակ՝ համընդհանուր լեզու, վերականգնվող նախալեզու, մեքենական քարգնաձայնության լեզու) և այլն, 2) գիտակարգեր, որոնք բնության են առնում երևույթի տարբերակայնությունը (փոփոխականությունը), այսինքն՝ տվյալ լեզվի կամ առհասարակ լեզուների զանազան կարգի տարբերակները (օրինակ՝ անփոփոխական լեզվաբանություն, փոփոխական կամ տարբերակային լեզվաբանություն) և այլն [Джаукян 1978, 42]:

ա) Սույն դասակարգման մեջ մասնավորապես նկատի է առնվում այն, որ տարբերակայնությունը (փոփոխականությունը), եթե այն հասկանում ենք լայն իմաստով, ընդգրկում է տվյալ լեզվի կամ առհասարակ լեզուների տարածական-տարածքային, ժամանակային-ժամանակագրական, հասարակական-գործառական և համակարգային-կառուցվածքային տարբերակները, որոնք էլ կարող են հանդես գալ կամ միասնաբար և զուգահեռաբար, կամ առանձին-առանձին՝ կապված ուսումնասիրության առարկայով (օբյեկտով) պայմանավորված կոնկրետ մոտեցումների հետ [Джаукян 1978, 42-43, այլև Համբարձումյան 2001, 203-218]: Ավելին, դրանք հ.-ե. և այլ տիպի լեզուների առանձնակի կամ հարաբերակից ուսումնասիրության առումով երևան են գալիս իբրև ծագումնաբանական, ինչպես նաև տիպաբանական տարբերակներ՝ անկախ այդ լեզուների (մերձավոր կամ հեռավոր) ցեղակցության աստիճանից:

Այնուհետև, լեզուների նման հարաբերակցությամբ ուսումնասիրության դեպքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել ոչ միայն նրանցում հանդես եկող երևույթների համաժամանակյա կամ տարաժամանակյա դրսևորվածությունը, այլև հարացուցային և շարակարգային ընդգրկվածությունը, ինչպես նաև պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ այդ լեզուները գտնվում են որոշակի զարգացման մեջ կամ դադարել են կենդանի հաղորդակցման միջոց լինելուց: Նրանցում տեղի ունեցող փոփոխությունները (տարբերակումները)

արդյունք են արտալեզվական գործոնների և ներլեզվական ազդակների (լայն իմաստով՝ լեզվական գործոնների), այլև ժամանակային այս կամ այն կտրվածքում դրանք կարող են դիտվել որպես հարաբերականորեն ընդհատված վիճակի դրսևորումներ [Համբարձումյան 1978, 50-54]:

բ) Մենք հակված ենք կարծելու, որ նման տարբերակներն ամենից առաջ բնութագրվում են իբրև լեզվական ինքնուրույն երևույթներ՝ առնված իրենց անընդհատ զարգացման մեջ, ինչպես նաև ուրիշ լեզուների համապատասխան երևույթների հետ ունեցած այս կամ այն կարգի առնչությունների պայմաններում: Այնուհետև, այդ առնչությունները կարող են գոյություն ունենալ թե՛ ցեղակից և թե՛ ոչ ցեղակից լեզուների միջև, ընդ որում ինչպես մերձավոր, այնպես էլ հեռավոր ցեղակցության պայմաններում, նոստրատիկ ընդհանրությունների կամ հնարավոր ընդհանրացումների հաշվառումով:

Այսպես, հայերենը տարբեր ժամանակներում չլիվել է ոչ միայն ցեղակից, այլև ոչ ցեղակից (կամ որպես այդպիսին դիտվող) լեզուների հետ, որի հետևանքով ուրիշ լեզուներից հայերենին (բնականաբար նաև հայերենից այլ լեզուներին) են անցել բառային, արմատական, ածանցական և այլ կարգի այնպիսի իրողություններ, որոնք հայերենի բնիկ ձևերի հետ, իբրև համարժեքներ, հանդես են եկել որպես տարբերակներ: Վերջապես, ժամանակի ընթացքում դրանք կա՛մ գործառել են իբրև տարբերակային, զուգահեռ ձևեր, կա՛մ ինչ-ինչ պայմաններում հանդես են բերել գերակայություն միմյանց նկատմամբ, բացառել մեկը մյուսին:

գ) Ըստ այսմ, հայոց լեզվի պատմության արդի խնդիրներից մեկն էլ լեզվական նման տարբերակների ուսումնասիրությունն է՝ նպատակ ունենալով այդ առնչությունների բացահայտումը, հ.-ե. ընդհանրության շրջանից ժառանգված և ինքնուրույն զարգացման ընթացքում ձեռք բերված երևույթների քննությունը: Լեզվական տարբերակայնությունը (վարիատիվությունը) ուսումնասիրության նոր հեռանկարներ մախանջող բնագավառի հնարավորություններ ունի՝ առնված ոչ միայն հ.-ե., այլև հեռավոր ցեղակցության, ընդ որում նաև նոստրատիկ լեզուների համեմատական և տիպաբանական քննության հայեցակետից:

5. Հայերենը, իբրև հ.-ե. լեզու, ընդգրկում է լեզվական այնպիսի տարբերակներ (վարիանտներ), որոնք գործառելիս են եղել թե՛ մախագրային ժամանակաշրջանում, թե՛ գրավոր շրջանում: Մինչև այժմ չունենք այդպիսի տարբերակների առանձին և ամբողջական ուսումնասիրությանը նվիրված հատուկ աշխատություն: Երկարատև պատմություն ունեցող, հ.-ե. լեզուների մեջ բավականին արխաիկ գծեր պարունակող [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 41] և լեզվական տարբերակներով համեմատաբար հարուստ լեզու հանդիսա-

ցող հայերենն այսօր ամենից առաջ մեծ հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել նման առանձնահատկություններով:

Այնուհետև, հայոց լեզվի համեմատական ուսումնասիրության արդի պայմաններում լեզվական տարբերակների քննությունը մի կողմից ենթադրում է նախկինում մշակված մեթոդների՝ ըստ հնարավորին գործադրում, կուտակված փաստերի և դրանց վերլուծության առանձին սկզբունքների նկատմամբ նոր մոտեցում, իսկ մյուս կողմից՝ տեսական նոր սկզբունքների առաջադրում, նոր մոտեցումների մշակում, նոր մեթոդիկայի կիրառում և այլն [Համբարձումյան 1998, 11-13, այլև 2001, 202-218, Амбарцумян 2001, 21-22, Համբարձումյան 2003, 125-127]:

ա) Գ.Ջահուկյանի կողմից հայերենում առանձնացվող ստուգաբանական կրկնակները և զուգահեռ ձևերն իրական հիմք են ստեղծում տարբերակայնության (վարիատիվության) լայն, նոր սկզբունքներով ու մոտեցումներով ուսումնասիրության ձեռնամուխ լինելու համար: Այդ կրկնակներն ու զուգահեռ ձևերն ի հայտ են գալիս իբրև ժամանակային, տարածքային և գործառական հատկանիշներով բնութագրվող տարբերակներ: Ավելին, այդ և նման ձևերի ծագումնաբանական մեկնաբանությունը և համեմատական վերլուծությունը, առնված ժամանակային բաշխման, տարածքային բաժանման և գործառական առանձնացման մեջ, ցույց են տալիս, որ դրանց մի մասը արդյունք է ժամանակային որոշակի կտրվածքում գործած օրենքների, երևան է եկել հայերենի այս կամ այն բարբառային տարածքում, այլև ունեցել է գործառական որոշակի ոլորտ, իսկ մյուս մասը եղել է շեղումներ կամ բացառություններ այդ օրենքներից, ոչ այնքան բնորոշ բարբառային մյուս տարածքներին, չի ունեցել գործառական որոշակի ոլորտներ:

Այնուհետև, հայոց լեզվի համապատասխան իրողությունների ավելի լայն, նոր սկզբունքներից բխող ուսումնասիրությունը, եթե նկատի ունենանք գրական հուշարձանների, ընդ որում նաև բառարանների և համաբարբառների, ինչպես նաև բարբառների հնագույն տվյալների մանրամասն հավաքագրումը և դասակարգումը, երևան է բերում նոր տվյալներ, հիմք տալիս ավելի հանգամանալից և ամբողջական վերլուծությունների համար: Նկատի ունենք նաև այն, որ հ.-ե. լեզուներին նվիրված նորագույն ուսումնասիրությունները, որոնք գրվել են անցյալ դարի 70-ական թթ. սկսած, և որոնցում հայերենի տվյալները քննության են առնվում բոլորովին նոր մոտեցումներով, մեծապես նպաստում են հայերենի տարբերակային ձևերի ավելի լայն ուսումնասիրմանը՝ կապված ոչ միայն հ.-ե. արմատների նոր տիպի վերականգնումների, այլև վերջիններիս գործում հայերենի հնագույն տվյալների ավելի ճիշտ օգտագործման հետ:

բ) Հ.-ե. լեզուների համեմատական և տիպաբանական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նախահնդեվրոպական վիճակի համար ևս անհրաժեշտ է լինում վերականգնելու հնչյութային, արմատականության, ձևության և բառային-ձևաբանական տարբերակներ: Ավելին, այնքան էլ հեշտ չէ պատկերացնել, թե ցեղակից լեզուները բացարձակապես մույն կերպ են առանձնանում նախահնդեվրոպական վիճակից, կամ էլ հնարավոր է վերականգնել նախահնդեվրոպական, առավել ևս ընդհանուր հնդեվրոպական մի այնպիսի վիճակ, որից կարելի լիներ ցեղակից լեզուների նախ՝ բարբառային խմբակցությամբ բաժանումը, այնուհետև՝ առանձնացումն այս կամ այն խմբակցության ներսում:

Ուստի հ.-ե. լեզուների համեմատական և տիպաբանական տվյալները թույլ են տալիս վերականգնելու նաև տարբերակային ձևեր, որոնցից կարող էին առաջանալ ցեղակից լեզուների համապատասխան ձևերը: Վերջիններս առանձին լեզուներում, բնականաբար, ներկայանում են կա՛մ անփոփոխական, կա՛մ փոփոխական ձևերով՝ պայմանավորված ինքնուրույն զարգացման որոշակի հանգամանքներով:

Ըստ այսմ, հայերենի տվյալները հնարավորություն են ստեղծում ավելի մեծ թվով տարբերակային ձևեր համեմատելու նախահնդեվրոպական վիճակի համար վերականգնվող տարբերակային ձևերի (արմատների, ածանցների և այլ կարգի միավորների) հետ, ինչպես նաև ամրապնդելու մնաց վերականգնումների հավաստիությունը, ավելի որոշակի դարձնելու դրանց սահմանները [իմստ. Гамкрелидзе-Иванов 1984, 200, 221-223, 263 և այլն]:

զ) Հայերենում մինչև այժմ առանձնացված ստուգաբանական կրկնակներն ու զուգահեռ ձևերը արդյունք են բաղաձայնների տարբեր կարգի հերթագայությունների: Գ.Ջահուկյանի բերած ցանկում մնան միավորների թիվն անցնում է մի քանի հարյուրի սահմանները [Джаукян 1967, 300-313], իսկ մեծ մասը տարածքային հատկանիշով բնութագրվող տարբերակներ են: Վերջիններս էլ հատուկ ուշադրության առարկա են դառնում Գ.Ջահուկյանի մեկ այլ աշխատության մեջ [Djahukian 1985, 151-160]: Նկատենք, որ գրական և բարբառային զուգահեռ տարբերակները հայերենում բավականին շատ են, քան ներկայացված են եղել մինչև այժմ երևան եկած ուսումնասիրություններում: Ուստի հետագա աշխատանքների ընթացքում, բնականաբար, անհրաժեշտ է ոչ միայն համալրել նախորդ ուսումնասիրողների կողմից կազմված ցանկերը, այլև լեզվական ողջ մյուսը բերել տեսական համեմատաբար ավելի լայն ընդգրկումով:

Հայերենի հնչյունական, արմատային և բառային տարբերակներն այլ բան չեն, քան հ.-ե. ընդհանրության շրջանից եկող, ինչպես նաև այդ ընդհան-

րությունից առանձնացած լեզվի, իբրև հ.-ե. ինքնուրույն բարբառի, այնպիսի դրսևորումներ, որոնք մի կողմից՝ արտացոլում են հ.-ե. շրջանին բնորոշ տարբերակայնությունը (վարիատիվությունը)՝ կապված իմաստային տարբերակման, հոմանիշային, համանունային և այլ կարգի առանձնացումների հետ և այլն, մյուս կողմից՝ այս կամ այն չափով պահպանում են վերջինիս բնորոշ ինչ-ինչ գծեր և առանձնահատկություններ:

Գ.Ջահուկյանը, ի միջի այլոց, նախագրային շրջանի հայերենի տարբեր փուլերում գործածված նման տարբերակները դիտում է իբրև լայն իմաստով բարբառային արխիվ երևույթներ՝ նշելով, որ դրանց «բազմակողմանի ուսումնասիրությունը և ժամանակագրական բաշխումը, մանավանդ նախագրային շրջանի համար, պապագայի գործ է. գիտության զարգացման արդի փուլում կարելի է անել միայն ամենաընդհանուր դիտողություններ» [Джаукян 1984, 252]:

Այսպես, հայերենում «ցնել, քափել, հոսեցնել», «ցված, լեցուն», «լի (լինել)» ընդհանուր և նախնական, այլև հետագա ձեռքբերում հանդիսացող «տարածվել, փռվել, լայնանալ», «տարածք, փռվածք» և այլն իմաստների նշանակման համար ունենք՝ 1) հեղ-, հոլ-, հալ, 2) յեղ-, յոլ-, յ(ը)ղ-, 3) լի(*-ղի), (զ)եղ-, ռղ, 4) հաղ, հռղ, 5) ալ-, աղ-, հ(ը)լ- և այլն արմատները, որոնցով կազմվել են մի շարք բառեր և բառաձևեր՝ գործածված հայերենի գրական և բարբառային տարբերակներում, իրենց նախնական դրսևորումները, ամենայն հավանականությամբ, ունենալով նախագրային շրջանում: Ուստի կարելի է կարծել, որ դրանք արմատական տարբերակներ են ոչ միայն նախագրային և գրավոր շրջանի հայերենի արմատակազմության և իմաստային տարբերակվածության (ընդհուպ համանունության աստիճանի առանձնացման) առումով, այլև այն տեսակետից, որ դրանք արտացոլում են հ.-ե. ընդհանրության շրջանից եկող, ընդ որում հնչյունական և արմատակազմության տարբեր հիմունքներով բացատրվող, սակայն իմաստային համարժեքությամբ աչքի ընկնող տարբերակայնությունը:

Այնուհետև, նկատենք նաև, որ անցյալի հետագոտողները գերակշիռ մասով ստուգաբանել են այդ արմատները՝ դրանք հանգեցնելով հ.-ե. արմատի այս կամ այն տարբերակին: Սակայն ամբողջ խնդիրն այն է, որ երևույթին ավելի նոր, տարբերակային քննության հայեցակետից մոտենալու դեպքում հաստատվում է ոչ միայն նախկին ստուգաբանությունների մեծ մասը, այլև իրական և անհերքելի հիմք է ստեղծվում նոր բառերի ստուգաբանության համար: Մինչև այժմ որևէ ստուգաբանություն չունեցող որոշակի թվով արմատներ կամ բառեր դառնում են ծագումնաբանորեն հասկանալի և վերծանելի, որոնց էլ անդրադառնալու ենք առանձին:

Եթե հիշյալ տարբերակային արմատների հարցին անդրադառնում ենք մնան մոտեցումով, ելնում ենք ուսումնասիրության որոշակի սկզբունքներից, ապա պարզվում է, որ հայերենի հիշյալ արմատները արտացոլում են հ.-ե. *p^[h]el-H-, *p^[h]l-cH- և *p^[h]l-H- արմատական տարբերակների, որոնք վերականգնվում են ոչ միայն այդ, այլև իրենց ածանցական ձևացումներով: Սրանք այլ բան չեն, բան արմատի բաղադրության տարբեր տիպեր, այլ կերպ ասած՝ հ.-ե. շարժական ձայնդարձի (Schwebeablaut) տարբեր աստիճան ներկայացնող արմատներ՝ առնված կոկորդային (լարինգալ) բաղադրիչ ածանցի հետ միասին [հմմտ. Anttila 1969, 145-147, apud Гамкрелидзе-Иванов 1984, 232-242]:

Ի դեպ՝ նկատենք, որ հ.-ե. ձայնադարձի առաջին աստիճան ներկայացնող *p^[h]el-H- արմատի հայերեն արտացոլումները լրացուցիչ կերպով ապացուցում են, որ արմատի այդ տիպը միայն հնդիրանական լեզուներին չէ, որ բնորոշ է, այլ յուրահատուկ է նաև հայերենին, ուստի վերանում է այն առարկությունը, որ բերում է Ռ.Անտիլան, թե այդ արմատը հագիվ թե ընդհանուր եղած լինի հ.-ե. շրջանի համար [հմմտ. Гамкрелидзе-Иванов 1984, 234-235]:

Այսպիսով, ստացվում է, որ հիշյալ արմատական տարբերակների հայերեն արտացոլումների թիվը մեծանում է՝ ի հաշիվ մինչև այժմ չստուգաբանված կամ անհայտ ծագման համարվող բառ(արմատ)ների հնարավոր ստուգաբանության: Ըստ այդմ էլ հաստատվում են հնչյունական այնպիսի նոր օրենքներ, որոնք ոչ միայն լրացնում են մինչև այժմ հայտնի օրենքները (հաստատված Հյուբշմանի և ճրա դպրոցի հետևորդների կողմից), այլև կարող են իրական հիմք հանդիսանալ հայերենի տարբերակային արմատների ժամանակային, տարածքային և գործառական, ինչպես նաև սրանց հետ կապված այլ կարգի, ավելի մասնավոր հանգամանքներով պայմանավորված դրսևորումների լայն ուսումնասիրության համար (այդ արտացոլումներին անդրադառնում ենք առանձին):

դ) Հայոց լեզվի համեմատական-տարբերակային ուսումնասիրությունը, մյուս կողմից, որոշակի հնարավորություն է ստեղծում ավելի լիակատար պատկերացում ունենալու հ.-ե. ընդհանրությունից ժառանգություն մնացած լեզվական երևույթների ոչ միայն ինքնուրույն զարգացման, այլև ժառանգորդական գծերի պահպանման վերաբերյալ: Բառարմատի և առանձին բառակերպի հնչյունական, իմաստային և այլ կարգի տարբերակման հետևանքով հայերենում ժամանակի ընթացքում առաջ են գալիս և ինքնուրույն գործածության մեջ են մտնում այնպիսի բառեր ու բառակերպեր, որոնց գրեթե նույնարժեք վերականգման շնորհիվ է հնարավոր լինում խոսելու դրանց

ծագումնային ընդհանրության, այլ կերպ ասած՝ այս կամ այն արմատից կամ արմատական տարբերակներից առաջացած լինելու մասին:

Այսպես, «կենդանություն» (ավելի կոնկրետ իմաստով՝ «կենդանական և բուսական աշխարհ») ըմբռնման համար վերջին ժամանակներս վերականգնվում են հ.-ե. *k^oi-, *k^oci- տարբերակային արմատները, որոնք ընդհանրության շրջանում ամենայն հավանականությամբ պիտի հանդես եկած լինեն ինչպես առաջնային, այնպես էլ երկրորդային (ածանցական, ձևակազմական և այլն) բաղադրություն ներկայացնող ձևերով [հմմտ. Курилович 1971, 122-126]: Մենք հակված ենք կարծելու, որ հիշյալ տարբերակային արմատներից, ինչպես նաև դրանց հիման վրա բաղադրված ձևերից են ծագում հայերենի գրական և խոսակցական (նաև բարբառային) տարբերակներում լայնորեն գործածվող այնպիսի ձևեր, որոնք առհասարակ վերաբերում են «կենդանական աշխարհ» և «բուսական աշխարհ» ոլորտներին:

Ըստ այդմ հայերենում կարելի է առանձնացնել հետևյալ երկու կարգի արմատներն ու արմատական ձևերը:

- 1) Կե(ա)-/կեա-, այլև կեսաց- (կեց-), կեան- (կեն-), կեանս- (կենս-), կեանց- (կենց-), կենդ- (կենդան-) և այլն [հմմտ. Աճառյան 1973, 564-565, Ջահուկյան 1987, 129-209 և ուրիշներ]:
- 2) Ծիլ-/ծաղ- (<*ծի-, *ծա-) ինչպես նաև Ծեղ-, Ծիղ-, Ծիւղ. (հմմտ. ըն-ճիւղ), Ծեղ-, Ծիղ-, Ծիւղ-, Ծող, շիղ-, շիւղ-, Ծող-, Ծեղ- (հմմտ. Ծեղ-ուն), ցող- (իմա՝ ցող-ուն կամ ցող-ուն) և այլն [հմմտ. Աճառյան 1973, 435, 438-439, 463, 1977, 203-204, 517-518, 1979, 460, 466 և այլն, Bedirian 1975, 451-459, Ջահուկյան 1987, 124-125 և ուրիշներ]:

Նախ, բերված արմատներն ու արմատական ձևերը ներկայանում են կա՛մ պարզ, կա՛մ բաղադրյալ ձևերով, կրում են ձայնավորի կամ բաղաձայնի հետ կապված տարբեր կարգի փոփոխություններ: Այնուհետև, դրանք իրենց փոփոխակային կամ նույնական արտացոլումն ունեն կա՛մ միայն գրական լեզվում, կա՛մ նաև բարբառներում, ընդ որում գրական հուշարձաններին բնորոշ գրչագրական որոշակի տարբերություններով (օրինակ՝ ցողուն, նաև ցաղուն//ցողուն և այլն): Այստեղ նկատի պետք է ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ հիշյալ արմատների մի մասը մինչև օրս չունի իր հավաստի ստուգաբանությունը:

Իմաստաբանական որոշակի ոլորտներ ներկայացնող նման ձևերի տարբերակային-ծագումնային քննության դեպքում որոշակի հնարավորություն է ստեղծվում հաստատելու հնչյունական ավելի ստույգ համապատասխանություններ, ինչպես նաև կա՛մ հիմնավորելու ինչ-որ չափով հավաստի,

կան բացահայտելու դեռևս որևէ ստուգաբանություն չունեցող արմատների կամ բառերի բնույթն առհասարակ:

Վերը բերված իմաստային (թեմատիկ) խմբերում տարբերակային ձևերն ամենից առաջ աչքի են ընկնում բառասկզբի ձայնավորից առաջ գտնվող դիրքում պայթական//հպաշփական հակադրությամբ. հմմտ. հայ. կին //ծին <հ.-ե. *k'en- [տե'ս Гамкредидзе-Иванов 1984, 41-42]: Հպաշփական բաղաձայններով տարբերակներն, իրենց հերթին, երևան են բերում խլություն//ոչ-խլություն, ինչպես նաև շնչեղություն//ոչ-շնչեղություն հակադրությամբ տարբերակվածություն: Վերջին կարգի հակադրությամբ ձևերն առհասարակ լայն տարածում ունեն հայերենի թե՛ գրական և թե՛ խոսակցական (բարբառային) տարբերակներում [տե'ս Ջահուկյան 1967, 167 և այլն]:

Այստեղ նկատի ունենք նաև այն, որ հայ. կին բառը եզակի գործիական և հոգնակի բովում առհասարակ թեքվում է ա (կանամք, կնաւ, կանայք <հ.-ե. *k'°en-, ինչպես նաև *k'°(e)naH₂-s-), իսկ եզակի բովի մյուս ձևերում ո (կնոջ, կնոջէ) հոլովիչներով, որոնք առաջ են բերում հին գրական հայերենի համակարգում ձևահնչության խմբերակվածություն՝ կապված հատկապես վաղնջահայերենից եկող ավելի շուտ հավաքականության, քան թե հոգնակիության թերականգնական իմաստի արտահայտման հետ [հմմտ. Ջահուկյան 1959, Туманян 1978, 306, Гамкредидзе-Иванов 1984, 185, 758]:

Այնուհետև, «կենդանական աշխարհ» իմաստային (թեմատիկ) խմբում ևս նկատելի է պայթական//հպաշփական հակադրությամբ տարբերակվածություն՝ կոնկրետ դեպքում կապված մարմնի մասի անվանման հետ, մարմնի վերին և ստորին վերջույթների հարաբերությամբ. հմմտ. կոտն //ճոտն <հ.-ե. *gēu-, նաև *keu- [տե'ս Джаукян 1967, 68, 167, 199 և այլն, նաև Աղայան 1974, 88-91, 102-108, Հաննեյան 1979, 154, 158]: Այդ և դրանց հարող արմատները հիմք են հանդիսացել ոչ միայն գրական հուշարձաններում, այլև բարբառներում կազմված, օրինակ, կոմակ, կոմատ, ճոմիկ («ոտքը տակը դնելով ցած՝ վայր գցելը» – Մուշ, Ալաշկերտ) և ուրիշ շատ ձևերի համար:

Ուստի նկատենք, որ հայերենի ոչ միայն գրական և խոսակցական (բարբառային), այլև ժամանակային, տարածական տարբերակներում առկա են մնալ հակադրությամբ բազմաթիվ բառարմատներ և բառեր, որոնց մի զգալի մասը դեռևս չի արժանացել ծագումնային, առավել ևս տարբերակային մոտեցումով համեմատական-տիպաբանական ուսումնասիրության [հմմտ. Սիմոնյան 1979, 188-248]: Վերջին ժամանակներս երևան եկած այս կարգի լավագույն աշխատանքներից մեկում մնալ տարբերակվածությունը դի-

տարկվում է իբրև հնչյունական և բառակազմական հնաբանությունների դրսևորում՝ ի համեմատություն հիմ գրական հայերենի կանոնական համակարգի, ընդ որում համեմատաբար մեծ ուշադրություն է դարձվում հնչյունական մակարդակում տեղի ունեցած տարբերակվածությանը [տե՛ս Սիմոնյան 1979, 210-248]:

Նախագրային հայերենում տեղի են ունեցել ոչ միայն բաղաձայնների, այլև ձայնավորների այնպիսի փոփոխություններ, որոնք հ.-ե. ընդհանրության շրջանի արմատի տարբերակների, այլև հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում հանդես եկած միևնույն արմատի տարբերակվածությամբ ձևավորված և իմաստաբանորեն առանձին, իրարից հեռու ոլորտներ կազմող բառեր և բառարմատներ են:

ե) Հայերեն բառերի և բառարմատների ծագումնաբանության և ուրիշ լեզուների հետ դրանց ունեցած ցեղակցային (մշակութային, ընդ որում դիցաբանական-առասպելաբանական) առնչությունների տեսակետից տարբերակային քննությունը ստեղծում է իրական հիմքեր համեմատական-ստուգաբանական նոր մոտեցման համար՝ կապված ոչ միայն նախագրային հայերենի պատմության առանցքային հարցերի նոր մեկնաբանության, այլև մինչև այժմ այս կամ այն ձևով ստուգաբանված, ինչպես նաև բոլորովին նոր ստուգաբանելի փաստերի հետ:

Նման աշխատանքն, ինչ խոսք, անհրաժեշտ է հայոց լեզվի նախագրային ժամանակաշրջանի հանգուցային խնդիրների ավելի հիմնավոր և համալիր լուծման առումով: Վերջինս ունի առաջնային նշանակություն, որովհետև հ.-ե. լեզուների համեմատական ուսումնասիրության ժամանակակից փուլում հայերենին տրվում է առավել կարևոր տեղ՝ պայմանավորված վերջինիս առավել հնագույն, արխայիկ գծեր ունենալու հանգամանքով [հմմտ. Гамкрелидзе-Иванов 1984, 16-17, 41-43 և այլն]:

Դա կարող է վերաբերել ոչ միայն հայերենի հնչյունական համակարգի ավելի իրական գնահատմանը [տե՛ս նաև Маѣрцофѣр 1988, 530, ծանոթ. 73], արմատական և ածանցական ձևայինների ստուգաբանական վերականգնմանը, ճշգրտմանն ու բաշխական հարաբերության պարզաբանմանը, այլև հ.-ե. ընդհանրությունից առանձնացած հայերենի հնագույն բնագրերի (տեքստերի) կառուցվածքային սկզբունքների, դիցաբանական-առասպելաբանական համակարգի, բանաստեղծական խոսքի իմաստաբանական առանձնահատկությունների մեկնաբանությանը:

Այսպես, նախահնդեվրոպական լեզուն կողոնների պատկերացումներում միմյանցից որոշակիորեն տարբեր՝ «խմել (ջուր)» և «ըմպել (զորացուցիչ հեղուկ)» իմաստների համար վերականգնվում են *ek^[h]o- և

*p^[h]oH(i)- հիմքերը [տե՛ս Гамкрелидзе-Иванов 1984, 702-703]: Հայերենում նույնպես «հեղուկ օգտագործել» ընդհանուր գաղափարի արտահայտման համար ունենք տարբեր՝ կոնկրետ իմաստներ կրող ձևեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ ծագում են հ.-ե. հիշյալ արմատներից: Ուստի նման մոտեցումով բավականին իրական է դառնում հայերեն որոշակի թվով բառերի և բառարմատների նոր վերլուծությունը: Դրանք գտնում ենք հայերենի ոչ միայն գրական, այլև խոսակցական (բարբառային), ինչպես նաև «մանկական» բառապաշարի ոլորտին վերաբերող ձևերի մեջ:

Ըստ այդմ, կարծում ենք, որ հ.-ե. *ek^[h]o- արմատից են ծագում հայ. պայթական և շփական բաղաձայններով արտացոլված հետևյալ արմատներն ու արմատական ձևերը:

1) **Խում** «խմել», **խոխում** «ծոր», **խոխմնել** «ոռոգել», **խոխումն**, **խոխոջ** (այլև **խողխոջ/խողխոջ**) «ջրի ձայն», **խոխտիլ** «հանդգնել, համարձակվել», **խխում** (բրբռ.), **խխմել** (բրբռ.) «կոլ տալ, կլանել» և այլն [հմմտ. Աճառյան 1973, 386-387, Джаукян 1967, 119, Ջահուկյան 1987, 314, 591 և այլն]:

2) **Կում** «մեկ ումպ», **կմկմալ**, **կմուկ** (բրբռ.) «կոկորդի վերին մասը՝ մինչև քիմքը» և այլն [հմմտ. Աճառյան 1973, 658, Джаукян 1967, 148, Ջահուկյան 1987, 591 և այլն]:

Նախ, բերված բառերի մեծ մասը մինչև այժմ չունի որևէ ստուգաբանություն, մյուս մասը համարվել է կա՛մ բնաձայնական բառ, կա՛մ փոխառություն այլ լեզուներից: Այնուհետև, կարելի է կարծել, որ դրանք ծագում են հ.-ե. լեզուների համար վերջին ժամանակներս վերականգնվող ավելի հավանական *ek^[h]o- արմատից: Այդ և դրանց հարող փաստերի ուսումնասիրությունը հայերենի գրական և խոսակցական (բարբառային) տարբերակներից եկող տվյալների հաշվառումով, ինչպես նաև ցեղակից լեզուների նորագույն տվյալների օգտագործումով ամբողջովին հնարավոր է դառնում, մանավանդ եթե ելնում ենք համեմատական-տիպաբանական տարբերակայնության ընձեռած տեսական հնարավորություններից, առաջնորդվում համապատասխան սկզբունքներով:

Այնուհետև, հ.-ե. *p[h]oH(i)- արմատից է ծագում հայ. **ըմպեմ** (ըմ-պե-մ) բառը: Վերջինիս հետ տարբերակային (վարիատիվ) առնչություն ունեն մաս **համբոյր** (հ-ամ-բո-յր), **բերան** (բե-ր-ան) բառերը, եթե նախագրային ժամանակաշրջանի համար ընդունում ենք **բո-/պե-**, այլև **բե-** նախնական արմատական տարբերակներ (տե՛ս Համբարձումյան 2003, 41):

ՀԱՃԱՊՅԱՆՆԸ ըմպեմ-ը հանգեցնում է ումպ «խմելը, խում» արմատին և դիտում իբրև չստուգաբանված բառ [հմմտ. Աճառյան 1977, 599-600]: Գ.Ջահուկյանը, քերևս ոչ անկախ Գ.Ջոլտայից [տե՛ս Solta 1960, 90-91], այդ բառում առանձնացնում է ըմ- և -պեմ բաղադրիչները՝ դրանք համապատասխանաբար հանգեցնելով հ.-ե. *anti «դիմաց, առջև» կամ *gdhos «տակ» և հ.-ե. *pō(i)-/*pi- «խմել» ձևերին [տե՛ս Ջահուկյան 1987, 52, 144 և այլն]: Նա միաժամանակ գտնում է, որ «ըմպեմ-ի նախաձևի վերականգնումը դժվարությոններ է հարուցում», ուստի տեղ է մնում ինչ-ինչ ենթադրությունների, որովհետև «ումպ-ը կազմվել է հայկական հողի վրա՝ ու-ի համաբանական (անալոգիական) վերականգնմամբ» [Ջահուկյան 1987, 187]: Այստեղ անհրաժեշտ է ավելացնել, որ հետագա ուսումնասիրողները հայ. ըմպեմ-ի համար վերականգնում են հ.-ե. *p^(h)oH(i)- բայահիմքը, ընդ որում պարզական արմատի բուն ձայնավորին ուղեկցող կոկորդային տարրի առանձնացումով, որպիսի բաղադրությունը հայերենում կարող էր տալ երկար ձայնավոր՝ նախագրային հայերենում, գրավոր շրջանում այն արդեն չի տարբերակվում [հմմտ. Гамкрелидзе-Иванов 1984, 426, 702-703, Мајрхочер 1988, 127]:

6. Վերջին երկու տասնամյակում երևան եկած համեմատական և տիպաբանական ուսումնասիրություններում հայերենին տրվում է առավել կարևոր տեղ ոչ միայն հ.-ե., այլև ցեղակցային այլ միություն կազմող լեզուների շարքում: Տարբեր տեսությունների, գիտական վերլուծության առանձին մոտեցումների և սկզբունքների մշակման գործում ի թիվս ուրիշ լեզուների հայերենի տվյալները նույնպես նկատի են առնվում՝ անկախ դրանց ծավալից և ճշգրտված լինելու հանգամանքից:

Հայերենը ավանդական և ժամանակակից համեմատաբանության բնագավառում ուշադրության առարկա է եղել հնագույն (արխաիկ) գծերի, տևական պատմություն ունենալու, հ.-ե. լեզուների առանձնացման ու տարածման դեպքում առանձնացած մնալու և մնան այլ հանգամանքների նկատառումով: Այդ բնագավառում գիտական մեծ ներդրում ունեն թե՛ օտարագլի և թե՛ հայ լեզվաբանները: Վերջիններիս զգալի մասը զննացել է ավանդական տեսությունների ժառանգման և ըստ հնարավորին կատարելագործման ու զարգացման ուղիով, մյուս մասը հանդես է բերել ինքնուրույն մոտեցում, առաջ քաշել բավականին յուրօրինակ գաղափարներ:

Հնդեվրոպական համեմատական և տիպաբանական ուսումնասիրությունների ներկայիս փուլում, կարծում ենք, անհրաժեշտ է ըստ ամենայնի հաշվի առնել հայերենի նյութը: Վերջինս տարբեր ժամանակներում ի մի է բերված պատմական, ստուգաբանական և այլ կարգի բառարաններում, առանձին ուսումնասիրողների աշխատություններում, հայերենի կենդանի

բարբառներում և այլն: Արդի հայերենագիտության առանցքային խնդիրներից է ոչ միայն դրանց անդրադառնալը, այլև ըստ հնարավորին համալրելը: Այդ խնդրի իրագործման նպատակով անհրաժեշտ է առաջնորդվել համեմատական և տիպաբանական լեզվաբանության մեջ մշակված սկզբունքներով, հնարավորության սահմաններում առաջ քաշել նոր մոտեցումներ, նոր սկզբունքներ:

Հայոց լեզվի նախագրային և գրավոր շրջանի պատմության ուսումնասիրության մեջ տարբերակային (վարիատիվ) մոտեցմամբ ինչ-որ չափով հնարավոր է լուծել հայերենի և հ.-ե. մյուս լեզուների ցեղակցային առնչություններին վերաբերող շատ հարցեր: Դրանցից առաջնային կարևորություն ունեն լեզվի պատմության, այսպես կոչված, հարաբերական ժամանակագրության ճշգրտումը /մոտեցումն իրականին/, բաղաձայնական, ձայնավորական և այլն տարբերակում ներկայացնող բառերի /բառարմատների/ նոր ստուգաբանությունները, ինչպես նաև ստուգաբանական վերանայումները, ներքին վերականգնման միջոցով նոր օրինաչափության ամրագրումը կամ օրենքի սահմանումը և այլն: Այնուհետև, պարզել, թե հայերենում առկա այս կամ այն տարբերակային ձևը գոյացել է հայկականում², թե՞ իր դրսևորումներն է ունեցել հ.-ե. ընդհանրության կամ հետագա շրջաններում:

Հ.Աճառյանն իր «Լիակատար քերականության» մեջ ի մի է բերել տարբեր դարերում հայերեն գրավոր հուշարձաններում տեղ գտած ձեռագրական-գրչագրական այն տարբերությունները, որոնք այս կամ այն կերպ արտացոլում են ժամանակի արտասանությունը՝ իբրև բանավոր լեզվի ներթափանցում: Գ.Ջահուկյանը համարում է դրանք հայերենի բարբառների տվյալներով: Այսուհանդերձ, դեռևս կան զգալի թվով բառեր և բառային ձևեր, որոնք թե գրչագրական և թե բանավոր-բարբառային տարբերակներ են:

Հ.-Ե. ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՄԱՏԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԱՅԻՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1. Շուրջ երեքուկես տասնամյակ է, ինչ հ.-ե. լեզուների համեմատական-տիպաբանական ուսումնասիրությունը մտել է գիտական հետաքրքրությունների մոր փուլ: Ռուսերեն և օտար լեզուներով երևան եկան մի շարք մոր աշխատանքներ, որոնք միաժամանակ ցույց տվեցին, որ հայերենը, թեև ժամանակագրորեն համեմատաբար ուշ է գրի առնված, սակայն ներկայացնում է այնպիսի կարևորագույն գծեր ու առանձնահատկություններ, որոնք խիստ գնահատելի են լեզուների ոչ միայն ցեղակցության բնույթի, այլև մերձավորության աստիճանի ճշգրտման և վերագնահատման տեսակետից:

Հայերենը պարունակում է հնչյունական համակարգի, արմատաբանության և քերականական կառուցվածքի այնպիսի հնագույն տվյալներ, որոնք հաճախ վճռական դեր են ունենում հ.-ե. ընդհանուր վիճակի ուրվագծման, ցեղակից լեզուների ճյուղային (բարբառային) կամ առանձնակի տրոհման, տիպաբանական մի շարք զուգադիպումների հետ կապված առանցքային խնդիրների լուծման գործում [տե՛ս Աղաբեկյան 1979, այլև 1998, Սիմոնյան 1979]:

2. Տվյալ դեպքում մեզ առավել զբաղեցնում են հ.-ե. արմատի վերականգնման այն սկզբունքային հարցերը, որոնք վերաբերում են արմատի տարբերակայնությանը: Ինչպես գիտենք, հայերենի դեպքում թե՛ նախագրային վիճակի, թե՛ գրավոր շրջանի գրական հուշարձանների տվյալների հիմունքով ունենք բազմաթիվ տարբերակային արմատներ, որոնք ոչ միայն ձեռագրական տարբերակներ են («գրիչների» առաջ բերած տարբեր ձևեր), այլև տարածական, ժամանակային և այլ կարգի տարբերակվածության արդյունք [հմմտ. Աճառյան 1971, 773-842, Ажаукян 1967, 300-343 և այլն]:

Նորագույն ուսումնասիրությունների տվյալները ևս ցույց են տալիս, որ հ.-ե. ընդհանուր վիճակի համար գրեթե անհնարին է վերականգնել այս կամ այն արմատը, ձևությո՜ւն և այլն, առանց հաշվի առնելու հիմքում ընկած հասկացության, իմաստի նշանակման հասարակական, մշակութային, դիցաբանական և այլն պատկերացումների տարբերակվածությունը: Նախկինում մեզանում երևույթի բնութագրման այս կողմին գրեթե որևէ ուշադրություն չի դարձվել, այլ կերպ ասած՝ երևույթը քննության է առնվել միմիայն հնչյունական-քերականական համապատասխանությունների հիմունքով [տե՛ս Աճառյան 1971-1979, Աղայան 1974, Ջահուկյան 1967, 1982 և այլն]: Ըստ այդմ հ.-ե. ծագման հայերեն արմատի տարբերակային վերականգնման և տիպաբանական վերլուծության խնդիրը դառնում է արդի հայերենագիտության առաջնակարգ լուծում պահանջող բնագավառներից մեկը:

3. Արդեն նշել ենք, որ հ.-ե. ծագման հայերեն արմատի տարբերակային ուսումնասիրության հարցը դարձել է առանձին ուշադրության առարկա մեզանում հատկապես վերջին տարիներին [տե՛ս Համբարձումյան 1997, 149-152, 1998, 2002, 43-59, նաև 2002, 242-260, 2003, 39-43 և այլն]:

Այստեղ շեշտենք, որ հ.-ե. ծագման հայերեն արմատների տարբերակային քննությամբ կարող են լուծվել մի շարք խնդիրներ՝ կապված ոչ միայն առկա մեծ թվով «անհայտ ծագման» արմատների և բառերի ծագումնային պարզաբանման, այլև մինչև այժմ այս կամ այն կերպ ստուգաբանվածների համեմատական-տիպաբանական ճշգրտման հետ:

Հայերենի արմատաբանությունն առհասարակ ենթադրում է ցեղակից լեզուների թե՛ հնչյունական համակարգի և թե՛ քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրման բնագավառում երևան եկած նոր փաստերի օգտագործում, ինչպես նաև հնարավորության սահմաններում դրանց ճշգրտում՝ ելնելով առաջին հերթին հայերենի տվյալներից:

4. Այսպես, նախկին խորհրդային և արտասահմանյան լեզվաբանները, ոչ անկախ նախորդ ուսումնասիրողների ձեռքբերումներից [տե՛ս Pedersen 1951, Martinet 1962, 67-78 և այլն], առաջ են քաշում հ.-ե. պայթական բաղաձայնների համար ավանդաբար վերականգնվող համակարգի վերանայման խնդիրը՝ նկատի ունենալով, որ ոչ ձայնեղ բաղաձայնները պիտի ունեցած լինեն ծերպաձայնային («զլոտալ» կամ «էլեկտիվ») արտաբերություն [Гамкрелидзе-Иванов 1972, 15-18, Gamkrelidze-Ivanov 1973, 150-156, Hopper 1973, 141-166, նաև 1977, 41-53, նույնը Хоппер 1988, 160-172 և այլն]: Պ.Ջ.Հոպերը գտնում է, որ «արևմտահայերենում այդ պայթականները ոչ շնչեղներ են և թեթևակի ծերպաձայնացած» [Hopper 1981, 133-142, նույնը Хоппер 1988, 174, այլև 173-182]: Իսկ Թ.Վ. Գամկրելիձեն և Վ.Վ.Իվանովը կարծում են, որ հայերենի պայթականների համակարգը թերևս առավել հնագույն գծերով է ժառանգում ընդհանուր հ.-ե. վիճակը, և դա, ըստ նրանց, նկատելի է ոչ միայն ներկայիս մի քանի բարբառներում, այլև պիտի արտացոլված լիներ հին հայերենի գրական տարբերակում [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 17, 41 և այլն]:

5. Նորագույն ուսումնասիրություններում առաջադրվում են տարբեր կարգի խնդիրներ, որոնք վերաբերում են պայթական բաղաձայնների համակարգից շնչեղ խուլերի բացառմանը, հետմալեզվային պայթականների եռարժեք բաշխվածության այդպիսին կամ ոչ այդպիսին լինելուն, հ.-ե. կոկորդային և ձայնորդային հնչյունների որակական կազմի նորովի մեկնաբանությանը և այլն: Վերջիններս այս կամ այն չափով անդրադառնում են հայերենի համապատասխան փաստերի օգտագործման անհրաժեշտությանը:

Այսպես՝ մինչև վերջին ժամանակներս հայ. **հետ**, այլև **ոտն**, **ետ** և **յետ** տարբերակային արմատների համար վերականգնվում էր հ.-ե. *pedo- ձևը [տե՛ս Աճառյան 1977, 82-84, Ջահուկյան 1987, 142, 185, 214 և այլն]: Նորագույն ուսումնասիրություններն առաջ են քաշում հ.-ե. տարբերակային *p[h]et'- // *p[h]ot'- արմատները, որոնցում *t՝ բաղադրիչը, որն ունեցած պիտի լինի ծերպածայնային («գլտալ») արտաբերություն, լավագույնս արտացոլվում է հայերենում (մեարոյան խուլ տ գրույթով արտահայտված. բերվում են՝ մի շարք արմատներ՝ առանձին կամ իրենց տարբերակներով հանդերձ, որոնք արտացոլում են այդ երևույթը. հմմտ. տալ «ժանձնել, տալ», ուտել, տուն, տիւ «ցերեկ, օրվա մի կեսը» և այլն):

Նկատի ունենալով հնչյունական այս օրենքի կանոնավոր արտացոլումը հայերենում, ինչպես նաև հ.-ե. *p հնչյույթի ոչ միայն հայ. **հ**, **ւ**, կամ **ժ** /զրո/, այլև **պ** արտացոլումը՝ կարելի է նաև կարծել, որ հայ. **ապտակ** («ձեռքի ափով») հարված», բառը նույնպես պետք է բխեցնել հիշյալ կարգի արմատական տարբերակներից:

Այս դեպքում նկատի ենք ունենում այն, որ նախ՝ **ապտակ** բառը հայերենում մինչև այժմ չունի որևէ հավաստի ստուգաբանություն, այնուհետև ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների տվյալները հավաստում են, որ հ.-ե. *p[h]et'- // *p[h]ot'- արմատներն առհասարակ ունեցել են (քնականաբար և համեմատաբար լայն ըմբռնումով) «ոտք» իմաստը, որը ներառում էր «առջևի ոտք կամ հետևի ոտք» կոնկրետ իմաստները: Եվ եթե սա ընդունում ենք, ապա կարող ենք կարծել, որ հայ. **ապտակ** (ա-պտ-ակ) բառի արմատական բաղադրիչն է լինում -պտ- մասը, և այն բխում է հ.-ե. հիշյալ արմատից (հմմտ. հինդկ. upa-bdā- «դոփյուն», ավ. fra-bda «առջևի ոտք», a-bda, «ոտք դնելու արգելված տեղ», հուն. ἐπι-βδᾶ, «տոնին հաջորդող օր», «մի ոտքի վրա»՝ կոնկրետ իմաստով) [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 154-155, Майрхочер 1988, 126, 136-148]: Հին գրական հայերենում **ապտակ**-ը կոնկրետացել է «ձեռքի հարված» իմաստով՝ ի հակադրություն **աքացի** (բրբռ. քացի) «ոտքի հարված» իմաստի առաջացման (նշենք, որ վերջինիս արմատն է **աք**-, որ սկզբնապես նշանակել է «ոտք». հմմտ. սալթաբեկ, առաքեալ, առաքինի, բարձրաքեաց և այլն):

Այնուհետև, հայ. **համբոյր** բառը նախկինում դիտվել է իբրև անհայտ ծագման: Գ.Ջահուկյանը այն կապում է իրան. ham-bōd ձևի հետ [Աճառյան 1977, 25, Ջահուկյան 1987, 530]: Ինչպես նշեցինք վերևում, Աճառյանը հայ. **ըմպեմ** բայը կապում է **ումպ** ենթադրյալ արմատի հետ, այնինչ Ջահուկյանը «ենթադրում է թեմատիկ կրկնավոր ներկայից» առաջացած՝ գտնելով, որ «նախաձևի վերականգնումը դժվարություններ է հարուցում», «ումպ-ը

կազմվել է հայկական հողի վրա» [տե՛ս Աճառյան 1973, 124, նաև 1977, 599-600 , Ջահուկյան 1987, 187]: Այդուհանդերձ, մենք հակված ենք կարծելու, որ հայ. **համբոյր** (հ-ամ-բո-յր), ըմ-պեմ (ըմ-պե-մ), ինչպես նաև **բերան** (բե-ր-ան) ձևերի **բո-//պե-**, ինչպես նաև **բե-** բաղադրիչները տարբերակային արմատներ են, որոնք էլ հնչյունական արտացոլման և իմաստային ընդհանրության տեսակետից գտնվում են սերտ առնչության մեջ, և տարբերակումը տեղի ունեցած պիտի լինի հին գրական հայերենին նախորդած վաղ անցյալում: Դրանք հանդիսանում են հ.-ե. *բ[ի]ոH-, վերջինիս կրկնավոր տարբերակ համարվող *բ[ի]ր[ի]ոH-, և ըստ Մ.Մայրիհոֆերի՝ *բeհ₃- և այլն արմատի արտացոլումը [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 402, 220, Mayrhofer 1988, 127]. այս նույն տեղում տե՛ս նաև ցեղակից լեզուների համեմատելի ձևերը, իսկ հայ. **ան-**, **ըմ-**, **համ-** «վրա, դեպի» բաղադրիչների համար կարելի է համեմատել նաև հայ. **անձեռոցիկ**, **ըմբռնել**, **համբոյր** և այլն կազմությունները:

6. Հայոց լեզվի արմատի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը մինչև վերջին տարիները հիմնականում իրականացվել է Հ.Հյուբշմանի դպրոցի հաստատած սկզբունքների կիրառումով՝ կապված հատկապես հնչյունական օրենքների սահմանման, ցեղակցության աստիճանի բնորոշման հետ: Հ.-ե. լեզուների համեմատական-տիպաբանական նորագույն աշխատություններում առաջ են քաշվում այդ սկզբունքների վերանայման հետ կապված որոշակի խնդիրներ [տե՛ս օրինակ, Гамкрелидзе-Иванов 1984, 31-34, Կորտլանդտ 1983, 54-70, Mayrhofer 1983, նույնը 1988, 507-530 և այլն]: Այսպես՝ հայերենի հնչյունական համակարգի մեջ հ.-ե. հնագույն (արխաիկ) գծերի պահպանումը, որ մեսրոպյան տառադարձությամբ ոչ այնքան ամբողջական և լիարժեք է արտացոլված եղել, կարևոր հիմք է հանդիսանում ոչ միայն հայերենի նախագրային շրջանի, այլև հ.-ե. ընդհանրությանը վերաբերող **առանձին** երևույթների ավելի լայն և ավելի մանրամասն ուսումնասիրման համար [Mayrhofer 1988, 530, ծանոթ. 73: Տե՛ս նաև Համբարձումյան 2002, 15 և այլն]:

Ըստ այդմ առաջ են գալիս կարևորագույն հարցեր, որոնցից մեկն էլ հ.-ե. ծագման հայերեն արմատի տարբերակային վերականգնմանն ու տիպաբանական վերլուծությանն է վերաբերում, և որոնց լուծման նպատակով անհրաժեշտ է մշակել նոր սկզբունքներ ու մոտեցումներ, այլև կոնկրետ ուսումնասիրություններում ելնել այդ նոր սկզբունքներից ու մոտեցումներից: Վերջիններս պիտի մշակվեն ավանդական սկզբունքների հիման վրա, սակայն լեզվական երևույթների ավելի ծավալուն ընդգրկումով: Նման սկզբունքներից մեկն էլ, կարծում ենք, հայերենի արմատի կազմության, վերջինիս հետ կապված՝ հնչյունական և ձևաբանական (եթե ոչ նաև

շարահյուսական՝ բանաստեղծական խոսքի և այլն) կառուցվածքի տարբերակային-տիպաբանական ուսումնասիրությունն է, որն առանձնապես հայերենի նկատմամբ կարող է կիրառվել ավելի համագամալից ձևով:

7. Հ.-ե. արժատի տարբերակային վերականգնումը, բնականաբար, եղել է մաս նախորդ ուսումնասիրողների ուշադրության առարկան, և այս առումով կա որոշակի ավանդույթ: Սակայն նոր մոտեցման կամ սկզբունքի մշակումն ու իրագործումը կարող են դառնալ ուրույն ուսումնասիրության բնագավառ, որն առաջին հերթին նպաստելու է հայերենի առանցքային (հ.-ե. ծագման և համեմատական-տիպաբանական) երևույթների ավելի մանրամասն քննությանը, ինչպես մաս դեռևս չբացահայտված շատ խնդիրների ինչ-որ չափով պարզաբանմանն ու լուծմանը: Այդ երևույթները մինչև այժմ քննության են առնվել զուտ լեզվաբանական տեսանկյունից՝ ինչ-որ չափով շրջանցելով իմացաբանական-իմաստաբանական կողմը, մասնավորապես հ.-ե. ժառանգություն հանդիսացող այն պատկերացումները, որոնք այս կամ այն կերպ արտացոլված ենք գտնում հայկական դիցաբանության, առասպելաբանության և այլ մշակութային դրսևորումներում:

Հ.-Ե. ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայերենի բառապաշարի մի որոշակի մասը մինչև օրս համարվում է «անստույգ» կամ չստուգաբանված: Ավանդական համեմատաբանության գործադրած ստուգաբանական միջոցներն ու եղանակները («օրենքները») տարբեր ժամանակներում ունեցել են իրենց դերը հայերենի բառապաշարի բնույթի պարզաբանման գործում: Ոչ միայն այլ ուղղությունների ներկայացուցիչների, այլև հատկապես Հյուբշմանի դպրոցի հետևորդների ջանքերով կատարվել է մեծ աշխատանք:

Վերջին ժամանակներս հայերենի բառապաշարի ստուգաբանական ուսումնասիրության ուղղությամբ ավելի շատ զբաղված են եղել օտարագիտ լեզվաբան-համեմատաբանները, բան թե մեզանում պիտի տեղի ունենար:

2. Ինչպես այլ հարցերում, այնպես և արմատաբանության (հատկապես ստուգաբանության) դեպքում անհրաժեշտ է ոչ միայն նկատի ունենալ այդ բնագավառում ձեռք բերվածը՝ հիմնականում առաջնորդվելով դրանով, այլև հնարավորության սահմաններում առաջ քաշել վերլուծության այնպիսի սկզբունքներ կամ միջոցներ ու եղանակներ, որոնք կարող են նպաստել հետագա աշխատանքների ձեռնամուխ լինելուն:

3. Հայերենի բառապաշարի այն մասը, որն առայսօր մնում է կանոնաչափ ծագման, կամ ոչ բավարար չափով ստուգաբանված, հնարավոր է դարձնել համապատասխան ուշադրության առարկա, եթե այդ նպատակով հնարավոր լինի սահմանել հնչյունական մոր օրենքներ՝ առնված ոչ միայն առանձին հնչյունների, այլև դրանց զուգակցման, վանկի բաղադրության, շեշտի հետ կապված երևույթների վերաբերյալ: Դրանք պիտի սահմանվեն թե՛ գրական լեզվի և թե՛ բարբառների ընդհանուր տվյալների հիման վրա, վերջիններիս ժամանակային, տարածական, գործառական տարբերակվածության հաշվառումով: Ինչպես մեկ այլ առիթով նկատել ենք, Հ. Հյուբշմանի և նրա դպրոցի ներկայացուցիչների ուշադրությունից մի տեսակ դուրս է մնացել երևույթի տարբերակային ուսումնասիրությունը՝ բացառությամբ Գ.Ջահուկյանի և այլոց այն աշխատանքների, որոնցում այս կամ այն չափով տեղ է տրվում ստուգաբանական կրկնակներին, բարբառային զուգածներին [տե՛ս Համբարձումյան 2002, 22]:

4. Ինչպես մինչև այժմ կատարված շարադրանքում, այնպես նաև ստորև անդրադառնում ենք որոշակի թվով բառերի ստուգաբանությանը՝ համեմատական-տիպաբանական տարբերակայնության սկզբունքի կիրառումով: Դրանք վերաբերում են իմաստային (թեմատիկ) որոշակի խմբերի և

ըստ այդմ համալրում են այս կամ այն խմբի մեջ մտնող հ.-ե. ծագման բառերի (կամ արմատների) շարքը:

Այսպես, **աստուած** բառի ստուգաբանությամբ, կարծում ենք, հարավոր է դառնում խոսելու բուն հայկական դիցարանի գերագույն աստծու մասին, ինչպես նաև համալրելու, ինչպես ընդունված է կոչել, կրոն և մախապա-շարմունք իմաստային (թեմատիկ) խումբը [հմմտ. Ջահուկյան 1987, 50, 273-274 և այլն]: Իրանական դիցարանի ազդեցությամբ փոխառյալ դիցանվան փոխարեն ունենք բնիկ, այն է՝ հ.-ե. ծագում ունեցող **Աստուած** դիցանունը:

Հայ. **ծալի**, այլև **կայք** բառերի ստուգաբանությամբ մեծամուն է հայերե-նի բնիկ բառերի թիվը, և դրանք այստեղ քննության առարկա են խեթալու-վական (անասողիական) լեզուների հետ ունեցած առնչությունների համա-տեքստում: Հայերենի և խեթալուվական լեզուների ուսումնասիրության պատմությունը, կարծում ենք, ընդգրկում է երկու փուլ, որի ընթացքում բուն ուշադրության առարկան եղել է համեմատվող լեզուների բառային գուգադիպումների հարցը, այնինչ ոչ պակաս կարևորություն ունեն նաև իմաստաբանությունը, առասպելաբանությունը և այլն:

Քննությունը կատարվում է գրաբարի և բարբառների ընձեռած տվյալ-ների համեմատությամբ, դրանք իբրև տարբերակներ դիտելու և ըստ այդմ այլ լեզուների հետ համեմատելու սկզբունքով, ընդ որում ոչ միայն հնչյունական հայտնի օրենքների հետևողական անցկացմամբ, այլև նորովի մեկնաբանմամբ, նոր(եր)ի ըստ հնարավորին հաստատմամբ:

1. Հայ. աստուած բառը մինչև այժմ չունի հավաստի կամ համոզիչ ստուգաբանություն: Ոչ միայն այդ, այլև հայ. տեր, ցերեկ, գիշեր, արեւազալ, մայրամուտ և այլն բառերն ունեն վաղնջական կամ հնագույն ծագում: Հայ առաքելական եկեղեցին այդ անվանումներին ոչ այնքան հաղորդել է բոլորովին նոր իմաստ, որքան դրանք վերաիմաստավորել է նոր հավատքին համապատասխան՝ պահպանելով հ.-ե. ծագում ունեցող այդ և նման շատ բառերի վաղնջական կամ հնագույն իմաստներն ու նշանակությունները:

Հայ. աստուած բառը պատկանում է մեր լեզվի բառապաշարի բնիկ շերտին և համապատասխանում է ցեղակից լեզուների մի շարք զուգահեռ ձևերի: Բառի կազմության, նրա հետ առնչություն ունեցող արմատների կամ բառաձևերի ներքին վերականգնման դեպքում ևս առաջնորդվում ենք լեզվաբանական տարբերակայնության (վարիատիվության) սկզբունքով [Համբարձումյան 1998, Hambardzumyan 1999]:

ա) Մինչև այժմ երևան եկած դիտարկումների, բանասիրական և աղբյուրագիտական մեկնաբանումների և ստուգաբանական վերլուծությունների մանրամասն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայ. աստուած բառի վերաբերյալ տարբեր ժամանակներում և առանձին հեղինակների կողմից ասվածը չի կարելի համարել անառարկելի ու վերջնական [իմմտ. «Բառգիրք հայկազեան լեզուի», 1-2, 1749-1769. «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», 1-2, 1836-1837, Աճառյան 1971, 280-281, Hilmarsson 1983, 5-15, Ջահուկյան 1986, 51-52, այլև Hamp 1984, 87-89]:

բ) Հին հեղինակների մեկնություններն այլ բան չեն, քան աստուած բառի արտաքին նկարագրություն (աստուած < աստ ւած կամ էւած, ազդու ւած, ազդոււած, նաև հաստիչ կամ աստ, յաստիս ւածող, աս «ասելը, խոսք, նաև շուն») և տոււած «տվող» և այլն) [իմմտ. Աճառյան 1971, 281]: Հետագա հեղինակների կարծիքների համաձայն հայ. աստուած բառն ունի իրանական, քրական կամ փոյուզիական, ուրարտական և այլն ծագում [իմմտ. Hilmarsson 1983, 5-15, Ջահուկյան 1987, 274]: Հարցի լուծման առումով համեմատաբար ճիշտ ճանապարհով են գնացել այն ուսումնասիրողները, որոնք բառի մեջ փորձել են տեսնել *տու (կամ *տոււած) բաղադրիչը՝ իբրև առանձին միավոր, այն կապելով հ.-ե. մյուս լեզուների տվյալների հետ: Այս դեպքում նկատի ունենք հներից՝ Կ.վրդ.Շահնազարյանի, իսկ նոր հեղինակներից՝ Վ.Պիզանիի մոտեցումը [իմմտ. Աճառյան 1971, 280-282, Pisani 1969, 257-269, այլև «Հանդէս ամսօրեայ» 1961, 549-562]:

գ) Վ.Պիզանին հայ. աստուած բառի համար վերականգնում է **lag'i-diŋ-ag'* ձևը, իսկ Գ.Ջահուկյանը ուշադրության է առնում միայն հ.-ե. **diŋ-* բաղադրիչը, թեև մեկ այլ տեղում գտնում է, որ «անհավանական չէ նաև (հ)աստուած «ի հաստումն ածող, հաստող, հաստատող» մեկնաբանությունը» [տե՛ս Pisani 1969, 269, Ջահուկյան 1986, 52]: Հայ. աստուած և (հ) աստուած ձևերի միջև կապ տեսնելը գալիս է ավելի վաղ ուսումնասիրողներից, և այն վերջնական ու ստույգ չէ, այլ մնում է հավանականի սահմաններում: Նման կապ տեսնողները որևէ նախաձև չեն վերականգնում, թեև Հ.Պետերսենը, ոչ անկախ Ֆ.Կլուգեից, մատնանշում է ցեղակից լեզուների այս կամ այն ձևը [հմմտ. «Նոր բառգիրք հայկագեան լեզուի» 1836, 320, Pedersen 1906, 239, 243, 1982, 107, 111, Աճառյան 1971, 281 և այլն]:

դ) Գ.Մելիքիշվիլին փորձել է հայ. աստուած բառը կապել ուրարտ. *Aštīuzi* «աստված, աստծու պատկեր» բառաձևի հետ, որը հանդիպում է Արգիշտիի մի արձանագրության մեջ: Կարելի է հակառակը կարծել, այն է՝ ուրարտ. *Aštīuzi* բառի աղբյուրը հայ. աստուած ձևն է [հմմտ. Melikishvili 1980, 35-36, այլև Ջահուկյան 2000, 128]: Տվյալ դեպքում ուրարտ. *Aštīuzi* ձևն արտացոլում է հայ. բառի հնչյունական այն վիճակը (հմմտ. *u > 2, ու > իու, օ > q* հակադրությունները), որում կարող էր ինչ-որ չափով դեր խաղալ նաև սեպագրական ստանդարտի հետ կապված առանձնակիությունը:

2. Հայերենի նախագրային և գրավոր փուլերում երևան եկած տարբերակային ձևերն, անշուշտ, ծագումնաբանական և տիպաբանական քննության առարկա կարող են լինել ոչ միայն ձևական (հնչյունական), այլև իմաստային (արմատի կամ բառի հիմքում ընկած երևույթի անվանման) նկատառումով: Ըստ այսմ, հայ. աստուած բառը և՛ ձևով (բառակազմորեն), և՛ իմաստով (հին աշխարհին բնորոշ հասկացության անվանում) կարող է ստուգաբանվել հայերենի ներքին միջոցներով, տիպաբանորեն հիմնավորվել ցեղակից լեզուների մեջ առանձնացվող բոլորովին նոր տվյալներով:

3. Հայ. աստուած բառն ունի ոչ թե պարզ, այլ բառակապակցական բաղադրյալ կազմություն: Վերջինիս ծագումնային բացահայտման և տիպաբանական վերլուծության համար իրական հիմք է հ.-ե. լեզուների հետ անցկացվող հնչյունական և իմաստային համեմատությունը: Հայերենի բնիկ բառապաշարի միջ այն ունի առաջնային նշանակություն՝ կապված հ.-ե. ընդհանրությունից եկող հասարակական կառուցվածքի և հոգևոր ըմբռնումների մեջ աշխարհի առասպելական և դիցաբանական ձևավորման հետ: Բառի նոր, տարբերակային (վարիատիվ) մեկնաբանման մեջ կարևոր տեղ ունեն ցեղակից լեզուների կրող ժողովուրդների առասպելական և դիցաբանական տվյալները, որոնց զուգահեռներն ու համապատասխանությունները

գտնում ենք հայոց բանավոր, այլև գրավոր հուշարձանների միջոցով մեզ հասած ավանդություններում:

ա) Հայ. **աստուած** ձևի մեջ առաջին հերթին առանձնացնում ենք ***տուած** բաղադրիչը. [հմմտ. խեթ. Šiyaz «ցերեկվա աստվածություն», պալ. Tiγaz «նույնը», լուվ. Tiγat- «(երկնքի) աստված», հինդկ. Dyáuh «երկինք», հուն. Ζεύς (սեռ. հոլ. Διός «աստված», լատ. Diouis «աստված» և այլն [հմմտ. Гамкрелидзе-Иванов 1984, 36, 46, 223, 226-227, 242, 777]: Այդ ձևը նույնպես բաղադրելի է, քանի որ ծագումնաբանորեն առնչվում է ցեղակից լեզուների այնպիսի ձևերին, որոնք առհասարակ արտահայտում են «աստված» իմաստն՝ ի վերջո կապվելով «լույս տալ», «ճառագել», «փայլել», նաև՝ «թվալ», «երևալ» իմաստներին [տե՛ս Гамкрелидзе-Иванов 1984, 791, Watkins 1974, 101-110]:

Ըստ այսմ, հայ. ***տուած**, այլև (աս) - **տուած** անվանումները նախնական իմաստով պիտի նշանակած լինեն «լույս», ինչպես նաև «լույս տալը»:

բ) Այնուհետև, հայ. ***տուած** ձևի մեջ առանձնացնում ենք ***տու** (իմա՝ հնչումով՝ *տոու) արմատը, որին զուգահեռ են խեթ. šiuš (հայց. հոլ. šiut, սեռ. հոլ. šiutāš, հմմտ. հայ. Մանաս-ար «աստված», քերես նաև Սիւն-իք տեղանունը), լուվ. Tiγas «աստված», հինդկ. Dyáuš «աստված» (նաև dyāuh «երկինք»). հմմտ. ուրարտ. Diauhī, որը քերես փոխառություն է միտ. արիերեցից կամ վերջինիս միջոցով՝ հայերենից), հուն. Ζεύς «երկնքի աստված» (սեռ. հոլ. Διός, միկ. հուն. di-we), հլատ. Diouis, սեռ. հոլ. Jouis, «Յուպիտեր», օսկ. Diúveī «Յուպիտերին» և այլն [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 227, 791]:

գ) Բերված ձևերի հիմնական մասը, ինչպես նկատում ենք, իբրև «երկնքի կամ արևի աստված» հասկացության անվանում, ցեղակից լեզուների մեջ հանդես է գալիս որպես հատուկ անուն: Դրանց համար վերականգնվում է (ընդհանուր իմաստով) հ.-ե. *t'yeu- «աստված» բառարմատը: Հմմտ. հինդկ. devá- «աստված», ավեստ. daēva- «դև», լատ. deus «աստված», di-vus «աստվածային», հիեթլ. dia (սեռ. հոլ. dé) «աստված», հիալ. tívar «աստվածներ», պրուս. deīws «աստված», լիտ. diēwas «աստված» և այլն [տե՛ս Гамкрелидзе-Иванов 1984, 791]: Այս ձևից է ամենայն հավանականությամբ նաև հայ. **դի-ք** (< *տի-եւ, հնչումով՝ *տի-եու) «աստվածներ» բառը [հմմտ. Ջահուկյան 1986, 49]:

դ) Հ.-ե. վիճակի համար առանձնացվում են ոչ միայն այդ, այլ նաև *t'eyu- և *t'iyu- արմատները՝ իբրև տարբերակներ: Հատկապես վերջինս՝ հ.-ե. *t'iyu- «աստված» ձևը նախնական ըմբռնումով արտահայտում էր «օր» իմաս-

տը [հմմտ. Pisani 1969, 257-269, Ջահուկյան 1986, 52], և այն լավագույնս արտացոլված ենք գտնում անատոլիական լեզուներում, ինչպես նաև հայերենում: Հմմտ. անատ. *Tiu- (խեթ. Šiu-, լուվ. Tiya-, այլև Tiyat- «արևի աստված», պալ. Tija- և այլն), ինչպես նաև (ըստ իս) հայ. տիւ «ցերեկ», «օրվա մի մասը», քերես նաև՝ ուրարտ. Šivini «աստված» (դիցանուն) [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 792, այլև Ջահուկյան 1986, 45, 48-49], խուտ. *Šimigi և այլն: Այլ լեզուներում արմատի առկա արտացոլումներից են հինդկ. diva-, divya- «աստվածային» (հմմտ. հայ. տուրնջեան, հնչումով՝ *տոուրնջեան), հուն, δῖος, լատ. diūs (*diūs) «աստվածային» և այլն [տե՛ս Гамкрелидзе-Иванов 1984, 242]:

ե) Այսպիսով, հ.-ե. հիմք-լեզվի համար վերականգնվող տարբերակային երեք վիճակները՝ արմատի ձայնավորման տարբեր աստիճաններով, ոչ միայն մյուս լեզուներում, այլև հայերենում ունեն իրենց վաղնջական կամ հնագույն արտացոլումները: Եվ դրանք կարող են վերլուծության առնվել արմատակազմության մեջ ևս կիրառելի տարբերակայնության (վարիատիվության) սկզբունքների գործադրումով:

4. Վերևում հայ. *տուած ձևի մեջ առանձնացրինք *տու (հնչումով՝ *տոու) արմատը (հիմքակազմական բաղադրիչը), ուստի -ած բաղադրիչը ներկայացնում է իբրև առանձին երևույթ: Վերջինիս վաղնջական և հնագույն հայերենի փուլերում ունեցած հիմքակազմական (բառակազմական) արժեքի վերաբերյալ մինչև այժմ չունենք հավաստի բացատրություն: Նույնը կարելի է ասել այդ բաղադրիչի ծագման հետ կապված [հմմտ. Ջահուկյան 1998, 5-45 և այլն]:

ա) Կարծում ենք, որ հայ. -ած բաղադրիչն ունի հ.-ե. ծագում, և դա կարելի է հիմնավորել համեմատական լեզվաբանության նորագույն տվյալներով, այլև այդ տվյալների տարբերակային (վարիատիվ) քննության եղանակով: Հայ. -ած մասնիկը ծագում է հ.-ե. *-os- ձևույթից: Վերջինս, ինչպես նաև *-s- ձևույթը հ.-ե. լեզուներում, իբրև անվանական վերջավորություններ, հանդես էին գալիս ձևակազմական և իմաստաբանական որոշակի արժեքներով: Այսպես, Թ.Գամկրելիձեն և Վ.Վ.Իվանովը, ոչ անկախ Կ.Շիլդսից, գտնում են, որ հ.-ե. *-os- և *-s- վերջավորությունները կազմում էին շնչավորի կամ որպես այդպիսին ընթրվող առարկաների դասային անվանումների ձևերը՝ ի հակադրություն հ.-ե. *-om վերջավորության, որը կազմում էր ոչ շնչավոր (անշունչ) առարկաների դասային անվանումների ձևերը: Այնուհետև, առաջին դեպքում գործ ունենք ներգործող (ակտիվ), իսկ երկրորդ դեմքում ոչ ներգործող (օբյեկտ հանդիսացող) դասի հետ: Դրանք ըստ էության անունների ուղղական և հայցական ձևերի նշանակիչներ (վերջավորություններ) են [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 272]:

բ) Ըստ այսմ հայ. ***տռւած** ձևը ընդհանուր նշանակությամբ հանգում է հ.-ե. ***t'iey-os//t'iey-s** «աստված» ձևին. հմմտ հինդկ, deváh, ավ. daēva- «դև (նախնական իմաստով)», լատ. diuus «աստված», հիւս. Týt «(պատերազմի) աստված», լիտվ. dievas «աստված» և այլն [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 272, 375-379]:

զ) Հայ. ***տռւած** ձևը գրաբար մատենագրության մեջ առանձին չի գործածվում, այլ հանդես է գալիս **աստռւած** ձևի մեջ, որն էլ կազմված պիտի լիներ նախագրաբարյան (հնագույն կամ վաղնջական հայերենի) փուլերում: Եվ հին գրական հայերենում մնան կազմությունը քերևս դիտվել է իբրև առանձին բառ, քեև նախկինում պիտի ունեցած լինի բառակազմական (շարահյուսական միավորի) արժեք: Ըստ այսմ, **աստռւած** բառի հետ համեմատելի է, օրինակ, **առաւօտ** (**առաւատ**) բաղադրյալ կազմությամբ բառը, ընդ որում ոչ միայն ձևաիմաստային, այլև շարահյուսական-գործառական առումով:

5. Հայ. **աստռւած** (<**աս-տռւած**) բառի **աս-** բաղադրիչը (իբրև առանձին արմատ) ամենայն հավանականությամբ ծագում է հ.-ե. ***Has-** «կրակարան, կրակի աղբյուր՝ կրակ» (հիմքում՝ «արև») արմատից: Ավանդական համեմատաբանության մեջ այդ արմատն ընդհանուր առմամբ ներկայացվում էր առանց կոկորդային տարր պարունակող տարբերակի առանձնացման, այսինքն՝ «կրակ», «այրել», ինչպես նաև, «չորանալ, մոխրանալ», «մոխիր» իմաստային տարբերակների կրող էր հանդիսանում հ.-ե. ***as-** արմատը [տե՛ս Pokorny 1959-1969, 3-4]: Հայերենում ունենք զգալի թվով արմատներ, որոնք արտացոլում են հ.-ե. ***Has-** կամ ***as-** արմատի աճականով կամ առանց աճականի տարբերակները (հմմտ. **ազազել**, **աճիւն**, **ռստին** և այլն) [ավելի մանրամասն տե՛ս Համբարձումյան 2002, 30-31]:

6. Հայ. **աստռւած** (քրիստոնեական շրջանում՝ **Աստռւած**) բառն ունի հնդեվրոպական ծագում, որի համար վերականգնում ենք ***Has-t'iey-os** ձևը: Վերջինս հայերենի հնագույն կամ վաղնջական շրջանում առաջացած բաղադրյալ կազմություն է, որի բաղադրիչներն իրենց համարժեք արտացոլումներն ունեն հ.-ե. մյուս, հատկապես խեթալուվական (անատոլիական) լեզուներում:

ա) Ըստ այդմ հայերենի հնագույն կամ վաղնջական ժամանակաշրջանի համար վերականգնվող ***Տռւած** ձևը կարող է դիտվել իբրև համարժեք անատոլիական, հնդիրանական, հունական և այլն ձևերին: Հմմտ. **Տիւզ** (<***Šiū-as**), պալ. **Tiyaz** (***Tiy-az**), լուվ. **Tiuat** (<***Tiu-at**), հինդկ. **Dyáuṣ** (<***Dya-uṣ**), հուն. **Ζεὺς** (<**Ze-ús**, սեռ. հոլ. **Διός**<**Δι-ός**), լատ. **deus** (հլատ. ***Diuīs**), միկ.հուն. **di-we** և այլն:

բ) Առայժմ ձեռնպահ մնալով հիշյալ և նման կարգի ձևերի գործառության, դրանցում գործող հնչյունական համապատասխանությունների ժամանակագրության հետ կապված հարցերի քննարկումից՝ հարկ ենք համարում նշելու, որ հայ. *տու- ձևից առաջացած կամ նրա հիման վրա բաղադրված *տուած (իբրև դիցաբանական անվանում՝ *Տուած) ձևն ամենայն հավանականությամբ պիտի եղած լինի հայոց բնիկ՝ հ.-ե. ծագում ունեցող գերագույն ուժի («լույսի», հետագայում՝ «աստծու») անվանումը՝ «(արևային՝ ցերեկվա) լույս», «լույսի աղբյուր (օջախ)» և «լույս տվող՝ լուսատու» նախագրաբարյան (հնագույն կամ վաղմջական) իմաստների նշանակումով և տարբերակումով:

գ) Հայ. *տուած (*Տուած) բառի՝ իբրև դիցանվան (գերագույն աստվածության անվանման՝ քեոնիմի) տարբերակային (վարիատիվ) մոտեցումով իմաստաբանական-տիպաբանական վերլուծությունը կարող է լինել առանձին ուշադրության առարկա, երբ այն համեմատական-տարբերակային քննության կառավի դիցաբանական այնպիսի անվանումների հետ, ինչպիսին են, ասենք, փեռեկ «ճեղք», փեղկ «կտավե կամ կաշվե վարագույր. վրանի պատ» և այլն: Հայ. աստուած բաղադրությունն, իբրև բառային մեկ միավոր, համեմատաբար ուշ շրջանում է դիտվել որպես առանձին երևույթ, սակայն ոչ ավելի ուշ, քան մ.թ. 5-րդ դ. արդեն որպես որոշակի հասկացության անվանում հանդես գալը և ըստ այդմ առանձին բառի արժեքով, ավելի կոնկրետ նշանակությամբ գործածվելը: Եվ պատահական չէ, որ հետագա հեղինակներն իրենց երկերում տարբեր առիթներով փորձում են այդ բառին տալ այս կամ այն բացատրությունը, մեկնաբանել բառի հիմքում ընկած նախնական հասկացության նշանակությունը:

Հայ. ծաւի ~ լուվ. тауи-

1. Վերջին երկու-երեք տասնամյակում հ.-ե. լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում գրվեցին մաս այնպիսի աշխատություններ, որոնցում առաջադրվեցին բոլորովին նոր խնդիրներ, ստեղծվեցին ավանդական դարձած շատ հարցերի վերանայման որոշակի նախադրյալներ: Վերջիններս ինչ-որ չափով վերաբերում են մաս հայերենի և հինանատոլիական (խեթալուվական) լեզուների ունեցած տարբեր կարգի առնչություններին:

Ի տարբերություն մինչև 1970-ական թթ. երևան եկած դասակարգումների՝ խեթալուվական լեզուներն այսօր բաժանվում են ոչ միայն երկու ենթախմբի՝ խեթալիդիական (խեթերեն, լիդիերեն և կարիերեն) և լուվալիական (սեպագիր լուվերեն, հիերոգլիֆյան լուվերեն, լիկիերեն Ա, լիկիերեն Բ և

պալայերեն), այլ երեք առանձին փուլերի՝ վաղ (մ.թ.ա. 18-12-րդ դդ.), միջին (մ.թ.ա. 15/13-8-րդ դդ.) և ուշ (մ.թ.ա. 8-3-րդ դդ.) [հմմտ. Герознак 1978, 4, այլև 1981, 11-12]:

Նման առանձնացման և խմբավորման հատկանիշ են այդ լեզուների ներքին ցեղակցային մերձավորությունը, այլև դրանց հիմքում ընկած բարբառային տարբերակվածությունը [հմմտ. Иванов 1982, 31-32, 48-50]:

2. Հայերենի և խեթալուվական լեզուների առնչությունների հարցերը, սկսած 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներից եղել են թե՛ օտար և թե՛ հայ ուսումնասիրողների՝ վիմագրագետների, արևելագետների, լեզվաբանների և ուրիշների ուշադրության առարկան: Այն ավելի մեծ թափ է ստանում 20-րդ դ. երկրորդ տասնամյակից սկսած, երբ արդեն որոշակի չափով վերծանվել էին խեթական սեպագիր արձանագրությունները, առավելապես հաստատվել էր խեթերենի և նրան ավելի մոտ կանգնած մյուս լեզուների հ.-ե. բնույթը [տե՛ս Սպենեան 1920, 48-123, Kronasser 1956, Иванов 1963, Королев 1976 և այլն]:

ա) Հայ լեզվաբանության մեջ այս բնագավառում մեծ ներդրում ունեն հատկապես Գ.Ղափանցյանը և Գ.Ջահուկյանը, որոնց աշխատություններն իրենց հիմնական մասով (հատկապես ստուգաբանական փորձերով) անշրջանցելի երևույթ են հիշյալ լեզուների, մանավանդ սրանց բառապաշարի ստուգաբանական-բառաքննական վերլուծության ոլորտում: Գ.Ղափանցյանի աշխատություններում հայերենի քննարկումը կատարվում է ոչ միայն լեզվաբանական, այլև պատմագիտական, մշակութաբանական-առասպելաբանական հայեցակետից [տե՛ս Ղափանցյան 1961, 147-219, Капанцян 1931, նաև 1947, 1956-1975 և այլն]: Գ.Ջահուկյանը հիմնականում քննության է առնում այդ լեզուների բառապաշարի տարրերը, բառային կազմի ծագումնային զուգադիպումները՝ կատարելով ճշգրտումներ ու լրացումներ, սահմանելով հնչյունական որոշակի օրենքներ [տե՛ս Ջահուկյան 1970, 123-168, 1987, 311-321]: Ընդ որում երկու տիպի լեզուներն էլ դիտվում են բաղադայնական համակարգում պայթականների տեղաշարժի ենթարկված, որը ներկայացվում է հայերենի դեպքում հեղինակի կողմից առանձնացված հատկանիշներով, իսկ խեթալուվական լեզուների դեպքում՝ այլ հետազոտողների սահմանած հատկանիշների հիման վրա [Ջահուկյան 1970, 130-132, այլև 132-134]:

բ) Հետագայում ևս գրվում են այս բնույթի տարբեր կարգի աշխատանքներ, որոնց հեղինակներն ավելի շուտ ամփոփառում են մասնավոր երևույթների, մանավանդ ստուգաբանության բնագավառում [տե՛ս, օրինակ, Greppin 1980, նաև 1982, 65-71, Kossian 1994, 63-65, Mkrtschjan 1974 և այլն]: Լուվերենի, լիդիերենի և մյուս այլ լեզուների բառապաշարի մանրագնի քննությունից պարզվում է, որ հայերենի բառապաշարի շատ տվյալներ թե՛

հնչունական օրինաչափություններով և թե՛ իմաստային-հասկացական վերաբերությամբ առնչվում են հիշյալ լեզուների համապատասխան միավորներին:

3. Վերջին տարիներին հ.-ե. լեզուների համեմատական-տիպաբանական ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններում առաջ են քաշվում այնպիսի դրույթներ, որոնց համաձայն նախահնդեվրոպական վիճակին վերաբերող համեմատաբար ավելի հնագույն (արխաիկ) գծեր ունեն ոչ միայն խեթալուսական լեզուները, որոնք աչքի են ընկնում ավելի վաղ ժամանակներից եկող արձանագրություններով, այլև հայերենը, որի հուշարձանները թեև համեմատաբար ուշ ժամանակից են ավանդված, սակայն նրանում պահպանված են նույնպիսի արժեք ներկայացնող գծեր [հմմտ. Гамкрел-Идзе-Иванов 1984, Майрхочер 1988, 530 և այլն]:

Հ.-ե. լեզուների ուսումնասիրության ներկայիս փուլում հայերենին հատկացվում է ավելի կարևոր տեղ, քան արվել է նախկինում: Այսօր ծագում են բազմաթիվ խնդիրներ, որոնց լուծման նպատակով հանդես են բերվում միանգամայն մոր մոտեցումներ, և ինչպես բազմիցս նշում են վերջին երկուերեք տասնամյակում լույս տեսած աշխատությունների հեղինակները, այս դեպքում հայերենի տվյալները բավականին հավաստի են և վստահելի, ներկայացնում են ոչ միայն հնագույն, այլև տիպական այնպիսի գծեր, որոնք առանցքային նշանակություն ունեն հ.-ե. ընդհանուր վիճակի վերականգնման կամ բնութագրման համար, և որոնք նախկինում գրեթե որևէ ուշադրության չէին արժանանում:

Նման հանգամանքների նկատառումով ստորև անդրադառնում ենք հայ-լուսական բառային զուգադիպման մեկ երևույթի: Ի դեպ՝ նշենք նաև, որ նորագույն տվյալների համաձայն՝ այս կարգի զուգադիպումները բավականին մեծ թիվ են կազմում, և դրանք արդյունք են ոչ թե սովորական փոխառության, այլ ցեղակցային ընդհանրության՝ տարբեր լեզուներում ունեցած արտացոլման:

Այստեղ մեր ուշադրության առարկան է հայ. **ծալի** «կապտաշյա» և լուվ. *taḷi-* «աչք» բառային զուգադիպումը:

4. Հայ. **ծալի** բառը գործածվում է 5-րդ դ. գրավոր աղբյուրներում. «Եւ ածեր կացուցանէր աղջիկ մի կոյս նմին համեմատ, գեղով և հասակաւ, աչս **ծալի**, յօնս միակիցս, բիբս խարտեաշս» [Ոսկերեքան, 1, 1962, 660]. «Այս անուն, ասեն, զանգրահեր և **ծալի** փարփառ ի ծնէ» [Բարսեղ Կեսարացի, 1830, 119] և այլն: «Նոր հայկազեան բառարանը» (հ. 1, էջ 1013) բացատրում է «ծովագոյն աչօք. անոյշ կապուտակ տեսանելեօք. խայտակն» և աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «պլուզ. անուշաչուփ» իմաստներով: Այս բացատրության մեջ **անոյշ** բառն, անշուշտ, պետք է հասկանալ «հաճելի,

զվարճալի, ախորժեկորեն սիրելի» իմաստներով (նույն տեղում, էջ 217): Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» (հ. 2, էջ 450) նշվում է «անուշ կապույտ աչքերով» բացատրությունը, որն այլ բան չէ, բան «Նոր հայկազյան բառարանի» բացատրության օգտագործում: Այնուհետև, երկու բառարանում էլ բերվում են բառի գրչագրական տարբերակ հանդիսացող **ծալի**, **ծալի** ձևերը, որոնք այլ կարգի ուշադրության առարկա կարող են լինել (դրանց այստեղ չենք անդրադառնում՝ բողմելով մեկ այլ առիթի):

5. Հ.-ե. **ծալի** բառի ստուգաբանությանը և առհասարակ բառագիտական քննությանը նոր ժամանակներում, որքան մեզ հայտնի է, անդրադարձել են Հ.Աճառյանը և Գ.Ջահուկյանը: Եվ այսուհանդերձ, հայ. **ծալի** բառը մինչև օրս ստուգաբանված չէ, ավելին՝ դիտված չէ որևէ լեզվի հետ հավաստի զուգադիպության կամ համեմատության տեսանկյունից:

ա) Հ.Աճառյանն այս բառի նախկին ստուգաբանական փորձերը համարում է անհավանական, ընդ որում նաև «Նոր հայկազյան բառարանի» հեղինակների և Ս.Տերվիշյանի փորձերը՝ բառի համեմատությունը հայ. **ծով** արմատական բառի հետ: Նշենք, որ Ս.Տերվիշյանը ժամանակին **ծով** արմատի նախածին դիտելիս է եղել **ծալ**-ը: Իսկ Հ.Աճառյանն ինքը ենթադրում է կովկասյան լեզուների հետ հնարավոր առնչություն, թեկուզև հարցակաճով. հմնտ. ավար. zob, դարգ. dzubri, կյուրին. ccaw, քաբաս. dzav, ագուլ. zaw, լակ. ssau, նշում է, որ բոլորը նշանակում են «երկիր», և ոչ անկախ Տրոբեցկոյից, ընդունում, որ այս ձևերը «ցեղակից են իրար հետ» [Աճառյան 1973, 450]: Հ.Աճառյանը վերջում նշում է, որ «կարելի է ընդունել **ծալի** իբր «երկնագույն» (նույն տեղում):

Իսկ մեկ այլ աշխատության մեջ Հ.Աճառյանը **ծալի** բառին հատկացնում է ուրարտական («խալդյան») ծագում, այսինքն՝ փոխառություն [տե՛ս Աճառյան 1940, 181]:

Ինչպես նկատում ենք, հարցի լուծումը մնում է առկախ, ընդ որում որոշակի երկակիության սահմաններում:

բ) Գ.Ջահուկյանն այս բառին անդրադառնում է ավելի ուշ գրված աշխատության մեջ [Ջահուկյան 1987, 436, 609-610]: Հայ. **ծալի** բառը նա համարում է ուրարտ. փոխառություն՝ այդ հարցում հետևելով Հ.Աճառյանին [նույն տեղում, էջ 436]: Այնուհետև, նույն աշխատության մեկ այլ բաժնում, որտեղ խոսվում է հայերենի և արևելակովկասյան (նախյան-դաղստանյան) լեզուների հնարավոր առնչությունների մասին, բառային զուգադիպումների ցանկում բերում է նաև հայ. **ծալի** բառը [Ջահուկյան 1987, 604-615]: Ավելի կոնկրետ դեպքում նշվում է, որ նախ «արևելակովկասյան լեզուներից Հ.Աճառյանը փոխառյալ է համարում 11 բառ», այնուհետև՝ դրանցից մերժելի

են մի քանիսը և ավելացնելի այնպիսիները, որոնցից մեկն էլ ծաւի բառն է: Եվ ըստ այսմ՝ հայ. ծաւի «կապտաշյա» (<«երկնագույն»)> բառը հաստատապես դիտվում է արևելակովկասյան (նախյան-դաղստանյան) լեզուներից կատարված փոխառություններից մեկը. հմմտ. լեզգ. պաբ, հին. պ(պ)ba «երկինք» (նույն տեղում, էջ 609): Հիշենք, որ այս զուգադիպումը, ի թիվս այլոց, նշված էր նաև Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» (հ. 2, էջ 450):

Այնուհետև, Գ.Ջահուկյանն իր նախորդ աշխատություններից երկուսում խոսում է ոչ միայն խեթալովական և հայկական, այլև այդ երկուսի և կովկասյան լեզուների միջև հավանաբար գոյություն ունեցող առնչությունների մասին՝ կապված ոչ միայն «աչք», այլ նաև «երկնագույն» ընդհանուր հասկացությունների հետ: Այսպես, հ.-ե., խոտատուրառական և կովկասյան լեզուների առնչություններին նվիրված աշխատության մեջ հեղինակը բազմիցս համեմատության մեջ է դնում հ.-ե. *dei- «փայլել, ճառագել, շողարձակել» արմատը և սրանից կազմված ձևերը քարթվ. te- «լույս», ten- «տեսանելի դարձնել, լուսավորել», ca- «երկինք» բառերի հետ [Джаукян 1967, 66, այլև 182]: Մյուս կողմից՝ քարթվ. ca- ձևը համեմատվում է լակ. ccab, լեզգ. պաբ, տաբաս. Դձաբ և այլ ձևերի հետ (նույն տեղում, էջ 182): Այստեղ հարկ ենք համարում ավելացնել, որ նույն աշխատության մեջ հ.-ե. *ok^h- «տեսնել», այլև *ok^h-, *ok^h-š- «աչք» և սրանց հարակից ձևերը համեմատության մեջ են դրվում վրաց. սձա «տեսնել», որոշ վերապահությամբ նաև քարթվ. twal- «աչք», այլև վրաց. twal- և այլն ձևերի հետ (նույն տեղում, էջ 98):

Եվ այս ամենից հետո, համեմատաբար ուշ գրված մեկ ուրիշ աշխատության մեջ ուղղակիորեն նշվում է հետևյալը. «Կան բառեր, որոնք ընդհանուր են խեթալովական լեզուների, հայերենի ու կովկասյան (հատկապես քարթվելական) մի շարք լեզուների համար, և որոնց բուն աղբյուրի հարցը մնում է կասկածելի» [Ջահուկյան 1970, 157]: Եվ սրան հարակից՝ տողատակում, իբրև օրինակ, բերվում են նաև մի քանի զուգահեռներ, որոնցից են լուվ. taui- «աչք. ներկա» ~ քարթվ. twal- «աչք» ձևերը:

զ) Ի մի բերելով Հ.Աճառյանի և Գ.Ջահուկյանի բառաքննական և ստուգաբանական վերլուծությունները՝ նկատում ենք, որ դրանցում մի դեպքում որոշ կապ է դիտվում հայ. ծաւի և (արևելա)կովկասյան լեզուների, մեկ այլ դեպքում քարթվ. twal-, եթե չասենք նաև ուրարտ. ձևերի միջև:

6. Լուվ. taği- «աչք» բառը գրավոր աղբյուրներում գործածվել է թե՛ առանձին և թե՛ բառակազմական-ձևակազմական բաղադրությունների մեջ. նկատի ունենք հատկապես tawi- կամ dawi-, այլև da-a-u-i-š (եզ. ուղղ. հոլ.), da-a-u-wa- (հոգն. ուղղ.-հայց. հոլ.), tauwašši- կամ dauwašši- «տեսողական» և

այլն ձևերը [տե՛ս Laroche 1959, 96]: Լուվ. *taɣi-* ձևի հետ են համեմատում մակ Փոքր Ասիայի հինասուրական առևտրական գաղութներից հայտնաբերված կապադոկյան սալիկներում (մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակի սկիզբ) հանդիպող *Ta-ya-ú-i-ma-an* ձևի առաջին երկվանկ բաղադրիչը [հմմտ. Goetze 1954, 351-352, Laroche 1966, 183, այլև Гамкрелидзе-Иванов 1984, 860]:

ա) Եթե նկատի առնենք, որ ունենք մի կողմից՝ խեթ. *š-* լուվ. *t-* (հմմտ. խեթ. *šakuša* «աչք» ~ լուվ. *taɣi-* «աչք», խեթ. *huiš-yaat-* «կենդանի» ~ լուվ. *huityalī* «կենդանի» և այլն) [տե՛ս Гамкрелидзе-Иванов 1984, 861], իսկ մյուս կողմից՝ խեթ. *t* ~ հայ. *ծ* (հմմտ. խեթ. *tahhu(ya)-* «ծովս» ~ հայ. *ծովս*, սեռ. հոլ. *ծխոյ*) [տե՛ս Ջահուկյան 1970, 157, այլև 1987, 203, 314 և այլն], ապա խիստ հավանական է դառնում լուվ. *t* ~ հայ. *ծ* զուգադիպումը հնչյունական մակարդակում: Ավելորդ չենք համարում այստեղ խեթ. *šakuša* ~ լուվ. *taɣi-* «աչք» զուգադիպման համար մեջբերման ձևով նշելու հետևյալը. «Շնչեղների առնչությամբ խեթերենը կանոնավորապես ի հայտ է բերում *š-* այն դեպքում, երբ համապատասխան բաղաձայնը մյուս լեզուների մեջ բացակայում է ... լուվերենում այդ դեպքում խեթ. *š-*ին համապատասխանում է լուվ. *d-*. հմմտ. խեթ. *šakuwa* ~ լատ. *ocu-(lus)* ~ լուվ. *dawi-* «աչք» (*kw > w-* պարզեցմամբ) բառամիջում» [Иванов 1982, 33]:

բ) Նշենք մակ այն, որ խեթ. *š* ~ լուվ. *t* համապատասխանության մասին հայտնված է մակ հետևյալ կարծիքը. «Խեթերենում և լուվերենում ի հայտ են գալիս հնդեվրոպական սուլական **s-*ի և **š-*ի տարբեր արտացոլումները: Հ.-ե. **s-*ն, ինչպես հայտնի է, խեթերենում և լուվերենում միակերպ արտացոլվում է իբրև *s* (սեպագիր *š*), որ տալիս է խեթ. *s* ~ լուվ. *s* համապատասխանությունը, այնինչ հ.-ե. **š-*ն խեթերենում և լուվերենում արտացոլվում է ոչ միակերպ, որը տալիս է խեթ. *s* ~ լուվ. *t* կարգի համապատասխանությունը այդ լեզուների միջև հմմտ. խեթ. *šakuša* «աչք-(եր)» ~ լուվ. *taɣi-* «աչք-(եր)» [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 122]: Իսկ հնչյունական համապատասխանության առումով, ինչպես գիտենք, խեթ. *k* ~ լուվ. *Ø* հարաբերակցությունն է դիտվում:

գ) Ըստ այսմ կարելի է հաստատել խեթ. *s* (սեպագիր՝ *š*), լուվ. *t* ~ հայ. *ծ* հնչյունական զուգադիպումը, ընդ որում հայ. *ծ*-ն թերևս մոտ է հ.-ե. **š-*ի դիմաց լուվ. միջնատանձային *θ* արտասանությանը [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 122]:

Եվ այս տեսակետից առավել ուշագրավ են դառնում հայ. *ծ* ~ տ կամ ս, ինչպես մակ հայ. *ց* ~ *շ*, եթե ոչ մակ *թ(ս)* հնչյունական տարբերակումները.

հմմտ. արածել ~ արատ, ծածանել ~ տատանել ~ սասանել, վեց ~ վեշ (տասան), այլև վաթ(սուն), (բրբռ.) վացուն և նման մի շարք տարբերակներ:

Նման զուգադիպումը բավականին հիմնավոր է, մանավանդ եթե նկատի ենք առնում հիեր. լուվ. Է, խեթ. Զ (թերևս Զ) և Լ, այլև հայ. Ծ հնչյունների արտասանական մերձավորությունը (մոտիկությունը). անատոլիական լեզուներում դրանք կողքային (լատերալ) հնչյւյթներ են եղել, ինչ-որ չափով մոտ կիսաշփականներին (հալաշփականներին) [Иванов 1963, 76-77, այլև 97-98]:

7. Հայ. ծախի և լուվ. Էպի- զուգադիպումն ունի հ.-ե. ծագում: Այս դեպքում ամենից առաջ պետք է նկատի ունենալ նաև հ.-ե. Ժողովուրդների մեջ եղած այն առասպելաբանությունը, որն իր արտացոլումն ունի ցեղակից զգալի քվով լեզուներում, և որի համաձայն լույսը (տվյալ դեպքում՝ արևը) ծագում է ծովից: Թե որքանով է այս ասքը, առասպելը պահպանվել հ.-ե. այդ երկու ժողովուրդների պատմական-առասպելական «հիշողության» մեջ, դա այլ հարց է, իսկ տվյալ դեպքում դեռևս չենք անդրադառնում հարցի այդ կողմին, ոչ էլ փորձում ենք հայ. ծախի-ն կապել ծով և այս արմատի այլ դրսևորում հանդիսացող մյուս ձևերի հետ:

Հայ. կայթ ~ հիեր.լուվ. gati-

1. Հայերեն կայթ «կողով, աման» և հիերոգլիֆյան լուվերեն gati- «քարե զավ, աման» զուգադիպումը մինչև այժմ չի եղել համեմատական-ստուգաբանական քննության առարկա որևէ ուսումնասիրողի կողմից:

2. Հայ. կայթ բառն ընդհանուր առմամբ նշանակում է «կողով, աման», իսկ ըստ Հ.Աճառյանի, ոչ անկախ Հ.Մանանդյանից, ունի ավելի կոնկրետ նշանակություն՝ «կողով. 60 լիտր պարունակությամբ մի չափ» (ընդ որում նշվում է, որ մեկ լիտրը հավասար է 1,3 կգ) [Աճառյան 1973, 505]:

Ունենք այս բառին համանուն ևս երկու բառ՝ կայթ «ատամ հանող երեխայի ատամնաքորի խաղալիք» և կայթ «ցատկոտելը, ուրախության՝ ցնծության պար»: Ընդ որում առաջինը դեռևս ստուգաբանված չէ, իսկ երկրորդը, ըստ Գ.Ջահուկյանի, ծագում է հ.-ե. *kai-t- «զուսավոր» բառից [Ջահուկյան 1970, 98]:

Երկրորդի վերաբերյալ, իբրև ստուգաբանական լրացում, կարելի է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները՝ հիմնվելով նաև Գ.Ջահուկյանի տվյալների վրա: Գ.Ջահուկյանը հետազայում կայթ բառը դիտում է իբրև բարբառային տարբերակ խաղ, կաքատումն, պար, ցուց բառերի [տե՛ս Ջահուկյան 1987, 399]: Իսկ նախորդ աշխատանքում բառի ծագման մասին նշում էր հետևյալը. «Ստորև բերում ենք հայերեն բառերի մի ցանկ՝ առանց պնդելու

դրանց պելասգյան կամ քրակյան ծագման վրա, որովհետև ա) որոշ հետազոտողներ կարծում են, որ պելասգյան բառերի մեջ նկատվող տարմամական ապաշնչեղացումը տեղի է ունեցել հունարենում, որպես հունարենին հատուկ հնչյունական օրենքի (Գրասմանի օրենք) ներգործության արդյունք, բ) որոշ դեպքերում քերևս մենք գործ ունենք իրանական աղբյուրի հետ՝ իրանականին հատուկ **kh>ju** անցմամբ...» [Ջահուկյան 1970, 98]: Այստեղ էլ, ի թիվս 18 նման բնութագիր ունեցողների, բերվում է հետևյալը. **կայթ** «ցատկոտուք, ուրախության պար», **կայթել** «ուրախանալ, ցատկոտել, պարել» — հ.-ե. *kai-t- «լուսավոր» (հմտ. հվգերմ. heitar, գերմ. heiter «ուրախ, առույգ») (նույն տեղում. ընդգծումները իմն են. — Վ.Հ.):

Տվյալ դեպքում առանց իրանականին բնորոշ **kh>ju** անցման հետ կապելու, այլ հայկական հողի վրա նախագրաբարյան շրջանում առաջ եկած **կ/խ** տարբերակայնությամբ կարող ենք **կայթ** բառի հետ առնչության մեջ տեսնել հայ. **խայտ** «խատուտիկ, պիսակավոր» և **խայտ** «ուրախություն, ցնծություն» երբեմնի բազմիմաստ, իսկ գրաբարի մեջ համանուն արմատական բառերը [տե՛ս Աճառյան 1973, 326-327]: Աճառյանն իր իսկ ստուգաբանությամբ այդ արմատները բխեցնում է վերականգնելի հ.-ե. *khaid- արմատից, որի համար էլ, ի թիվս ցեղակից լեզուների մի շարք ձևերի, նշվում են նաև հրգերմ. heitar «պայծառ», գերմ. heiter «ուրախ, պայծառ» և այլն ձևերը: Նկատենք, որ սրանք նույնն են, ինչ Ջահուկյանի կողմից բերվողները՝ իբրև **կայթ**-ի հ.-ե. *kai-t- «լուսավոր» բնույթը հիմնավորող միջոց:

Ուստի կարելի է կարծել, որ հայ. **կայթ** և **խայտ** արմատները ծագումով նույնն են. Աճառյանը և Ջահուկյանը դրանց համար առանձնացնում են հ.-ե. *kai-t- կամ *khaid- ձևերն իրենց հնչյունական՝ խուլ-ձայնեղ, խուլ-շնչեղ խուլ տարբերություններով հանդերձ:

ա) **Կայթ** «կողով, աման» բառի սկզբնական, ամենահին ձևը հավանաբար պիտի եղած լինի **կաթ**, որովհետև յ-ով գրությունը վերաբերում է հայերեն գրավոր հուշարձանների հետագա ժամանակներին: Ավելին, հ.-ե. ցեղակից լեզուների մեջ ևս համեմատաբար ուշ շրջանում է եղել պարզ ձայնավորների երկբարբառացումը (հմտ. գերմ. heiter «պայծառ, ուրախ», գոթ. heitō «ջերմ, տենդ», լատվ. kaists «ուրախության մեջ խայտացող» և այլն) [Աճառյան 1973, 326]:

Բառի նախնական գործածությունը հանդիպում է Աստվածաշնչում. «Եւ աճապարեաց Աբիգեա, եւ առ երկերիւր նկանակ եւ երկուս ամանս զհնոյ եւ հինգ ոչխար հասուցեալ եւ հինգ արդու փոխնդոյ եւ **կայթ** մի չամիչ, եւ պաղատիտս երկերիւր, եւ եղ ի վերայ իշոյ» (Ա Թագ., ԻԵ, 18): Այս հատվածը քարգմանությունն է հունարեն հետևյալ բնագրի. καὶ ἔσπευσεν Ἀβιγαῖα καὶ ἔλαβεν διακοσῖον ἀρτους καὶ δύο ἀγγεῖα οἶνον καὶ πέντε πρόβατα

πεπονημένα καὶ πεντε οἰφι ἄλφ' ἶτον καὶ γομορ ἔν' σταφ' ἰδος καὶ διαοσιας
παλάδας καὶ ἔδετο ἐπὶ τούς ὄνονς (Βασ., Α, 18-20):

Այս առումով հարկ ենք համարում նշելու հատկապես հետևյալը. ա) հայ. կայք մի չամիչ արտահայտությունը, որ առկա է Ս.Գրքի Ջոհրապյան բնագրում (տե՛ս Աստուածաշունչ մատենան Հին և Նոր կտակարանաց, խմբ. Յ.Ջոհրապետան, Վեներիկ, 1805), տողատակում ունի հետևյալ նշումը. «Եբր. հարեր ողկոյզ չամչոյ», այսինքն՝ եբրայական տարբերակում բառն այլ ձևով է թարգմանված», բ) վերջինիս հիման վրա էլ աշխարհաբար տարբեր ժամանակների թարգմանություններում հանդիպում են կան **հարյուր ողկույզ չամիչ**, կան **մեկ զամբյուղ չամիչ** կապակցությունները [տե՛ս Ս.Գիրք, 1896 թ. տպագր. պատճենահանում, էջ 361, Բեյրութ, 1981, էջ 377, այլև Մոսկվա, 1994, էջ 377, Էջմիածին, 1994, այլև 1999, էջ 351 և այլն], գ) միայն Էջմիածնի տպագրության մեջ է գործածված **կայք** բառի նոր իմաստով թարգմանությունը, այն է՝ **զամբյուղ**, որն էլ բավականին մոտ է «կողով, աման» իմաստներին:

Այնուհետև, հին հայերեն թարգմանության մեջ **աման**, **արդու**, **կայք** և **պաղատիտ** բառերը դրված են հուն. *αγγεῖα*, *οἶφι*, *γομορ*, *παλάδας* ձևերի դիմաց, որոնցից միայն վերջինն է փոխառյալ, իսկ մյուսները թարգմանություն են: Ըստ այդմ հուն. *γομορ* ἔν' σταφ' ἰδος կապակցությունը թարգմանված է գրաբար՝ **կայք մի չամիչ**, իսկ աշխարհաբար՝ **հարյուր ողկույզ չամիչ** կամ **մեկ զամբյուղ չամիչ** կապակցություններով: Դժվար չէ նկատել, որ հին հայ. **կայք** բառն աշխարհաբարին չի անցել՝ իմաստային հարուցելիք դժվարության պատճառով: Ուստի այդ բառի գործածությունը սահմանափակվում է հին հայերենի իմաստաբանությամբ, իսկ նրա ակունքները պետք է որոնել նախագրային հայերենի մեջ:

բ) Հ.Աճառյանը մերժում է **կայք** բառի վերաբերյալ եղած մեկնաբանություններն ու ստուգաբանության փորձերը. այստեղ թերևս բավականին հետաքրքիր պիտի լինեն «Նոր հայկազյան բառարանի» հեղինակների բացատրությունը, այն է՝ «*փբբն արմատ կբելոյ՝ է կթոց, քթոց, կեղթ, կողով խաղողոյ, չամչի. կամ ողկոյզ մոցին*»: Սրանցից «*ողկոյզ մոցին*» (իմա՝ չամչի, խաղողի – Վ.Հ.) բացատրության դեպքում հաշվի է առնված Ս.Գրքի հետագա թարգմանությունների մեջ եղածը, իսկ մյուս դեպքերում հեղինակները ճիշտ են կողմնորոշվել՝ տալով ընդհանուր «աման, կողով» իմաստը: Ի դեպ՝ «Հայկազյան բառարանի» բացատրություններից **կեղթ** բառն ունի նախնական դ հնչույթը, որն առկա է նաև բրբռ. **կաղց** բառում: Ավելին, բերվում են նաև գրական **կթոց**, բրբռ. **քթոց** ձևերը, որոնք անպայման կազմված պիտի լինեն **կայք** (< **կաթ**) արմատից: Բառարանի հեղինակները

նշում են մասնաճյուղի միավորի անվանումներ հանդիսացող գրի, բռ, արդու, գոմոր բնիկ և փոխառյալ բառերը՝ հիմնված առաջին հերթին Ս.Գրքի հայերեն թարգմանության ընձեռած իմաստային և բառային գործածության հնարավորությունների վրա: Կարծում ենք, որ Հ.Աճառյանն այս հեղինակավոր բացատրությունը կարող էր հիմք ընդունել կայք բառի ստուգաբանության հարցում, որովհետև այն մեծան հիմք իրոք տալիս է:

Եվ ինչպես արդու «մի տեսակ չափ» բառը, որ գործածվում է միայն Ս.Գրքում, այնպես և կայք (<կաթ>-ը ներկայացնում են հնչյունաբանական այնպիսի անցումներ, որոնք հետաքրքիր են հայոց լեզվի պատմական հնչյունաբանության տեսակետից: Նշենք, որ արդու-ն դիտվում է փոխառյալ հին հուն. *ἀρταβή* ձևից, «որ ավանդել են հույն մատենագիրները, և որից փոխառյալ են մասնաճյուղը irdabb կամ ardabb» ձևերը [Աճառյան 1971, 310]:

գ) Իսկ կայք բառը մինչև օրս չունի համեմատական-ստուգաբանական որևէ բացատրություն: Այն հետագա դարերում ևս գործածվել է, սակայն իբրև առհասարակ սորուն մյուրի (գարի, ցորեն, կորեկ և այլն) ամանի իմաստով [Աճառյան 1973, 505]: Իսկ հետագա ստուգաբանական աշխատանքներում, որքան հնարավոր է պարզել, չենք հանդիպում կայք «կողով, աման» բառի որևէ ստուգաբանական բնութային [Ջահուկյան 1970, մաս 1987, 311-321, Mkrtschjan 1974, Greppin 1980, մաս 1982 և այլն]:

3. Մենք հակված ենք մտածելու, որ հայ. կայք «կողով, աման» բառն ունի հ.-հ. ծագում, որի համար հիմք են հանդիսանում ոչ միայն հիեր. լուվ. *gati-* արմատը, այլև վերջինիս առնչվող հուն. (եթե ոչ նախահունարեն կամ «պելասգերեն») ձևերը:

ա) Նախքան բառի խեթ.-լուվ. (անատոլ.) և հայ. հնչյունական համապատասխանությանը և ըստ այդմ մասնաճյուղ. կայք բառի ստուգաբանությանն անդրադառնալով նշենք, որ խեթ.-լուվ. լեզուներից է փոխառյալ դիտվում հունարենում, այն էլ իբրև հնագույն ժամանակների վերաբերող փոխառություն:

Այսպես, ենթադրվում է, որ փոխառությունը կատարված է (նախա)հունարենի («պելասգերենի») միջնորոշյալով: Ենթադրվում է մասնաճյուղ, որ (նախա)հուն. *κατή* ի՞նչ «աման, զամբյուղ», ինչպես մասնաճյուղ. *καθόδο* մույնպես թարգմանություն են, ընդ որում մույնական գծային *κα* և *Α*, այլ կերպ ասած՝ նախահունական կամ կրետամիդոյական *ka-ti* ձևի հետ [տե՛ս Chadwick-Baumbach 1963, 209]:

Վաղ շրջանի անատոլ. (խեթ.-լուվ.) լեզուներից հատկապես հիեր.լուվ. *gati-* ձևից են փոխառյալ դիտվում (նախա)հուն. *κατή* ի՞նչ և *καθόδο* ձևերը [տե՛ս Гиндин 1967, 168]: Ավելին, որ (նախա)հուն. այդ ձևերն, իբրև արմատի՝

հունարենի ներսում առաջացած տարբերակներ, փոխառություն են, հիմնավորվում է նրանով, որ «(նախա)հուն. բառում շնչեղ խուլ բաղաձայնը, ի հակադրություն խեթ.-լուվ. պարզ խուլի, ենթադրում է բաղաձայնների տեղաշարժի ենթարկված լեզվի միջնորդավորում» [Гиндин 1967, նույն տեղում]:

բ) Նկատենք, որ հետագայում Գ. Ջահուկյանը նույնպես, թերևս ոչ անկախ Լ.Գինդինի հայտնած տեսակետից, գտնում է, որ պելասգերենի «Քաղաձայնական համակարգը, հայերենի նման, ենթարկվում է տեղաշարժի՝ հ.-ե. bh, dh, gh > պել. b, d, g, հ.-ե. b, d, g > պել. p, t, k, հ.-ե. p, t, k > պել. ph, th, kh (հազվադեպ բառերում շնչեղացում չի նկատվում, որ բացատրվում է փոխառության տարբեր շրջանների առկայությամբ)»։ [Ջահուկյան 1970, 83-84]: Սա ժամանակին ապացուցել էր Վ.Գեորգիևը [տե՛ս Георгиев 1958, Georgiev 1981, նաև Գինդինի գրախոսականը “Вопросы языкознания”, 1959, 5, էջ 106]:

գ) Եվ տվյալ դեպքում ենթադրվում է: որ փոխատու – միջնորդ լեզու կարող է լինել ոչ այլ մեկը, քան «պելասգերենը»։ հմմտ. (նախա)հուն. - անատոլ. *gati- > (նախա)հուն. («պելասգ.») *kathi- կամ *khathi- > հուն. κτθ' ἰς, ընդ որում (նախա)հուն. («պելասգ.») ձևերի համար ընդհանուր (անփոփոխակ) է դիտվում *k(h)athi- ձևը [տե՛ս Гиндин, նույն տեղում, այլև էջ 185]:

Եվ ըստ այդմ կարելի է սահմանել, որ առկա է անատ.(խեթ.-լուվ.) g> «պելասգ.» k, ինչպես նաև անատ. t > «պելասգ.» th և այլն համապատասխանություն [տե՛ս Гиндин, նույն տեղում]:

4. Եթե քննարկելու լինենք հայ. կայք և հիեր. լուվ. gati-, ինչպես նաև (նախ)հուն. *k(h)athi- (տարբերակներ՝ *kathi և *khathi-), կրետամիճ. ka-ti, հուն. κτθ' ἰς, κἀδοιο ձևերը ամենամախնական իմաստներով, այսինքն՝ այն իմաստով, որ այդ բառերի համար ընդհանուր է եղել («առանձնացնել, բաժին հանել, ձեռք բերել, կուտակել և այլն»), ապա դրանց հետ կարելի է առնչել նաև հուն. κτάομαι «ձեռք եմ բերում», κτῆμα «ձեռքբերում, բաժին հանելը, հատկացում», միկ.հուն. ki-ti-me-na ko-to-na = κτιμένα κτοίνα «հող հատկացնելը, հողահատկացում», ինչպես նաև հնդկ. kṣatrām, այլև kṣatriya «(նախնական իմաստով) բաժին, հողաբաժին» բառերը [Гамкрелидзе-Иванов 1984, 148, 788, իսկ մինչ այդ՝ Иванов 1965, 39, 289 և այլն]:

ա) Ոչ միայն հիեր.-լուվ., (նախա)հուն. («պելասգ.»), այլև նոր հուն. և այլն ձևերում արմատը ներկայանում է պարզ ձայնավորումով՝ ի տարբերություն հայերենի, որում առկա է այ (գրաբարի տերմինով՝ երկբարբառ)։ Հիշենք, որ Աճառյանն այդ արմատի նախնականը դիտում էր պարզ ա ձայնավորով տարբերակը։ Վերջինս և նման տիպի տարբերակներն առհասարակ հայերենի արմատականության մեջ, կարծում ենք, ավելի նախնական ժամանակներին են վերաբերում, քան որ դրանք առկա են հին

գրական հայերենում, ընդ որում հայերենի որոշ բարբառների տվյալները ևս վկայում են, որ դրանք (պարզ ձայնավորով արմատական ձևերը) ոչ թե հետագա, այլ կարելի է ասել՝ հնագույն երևույթի դրսևորում են: Սա ընդհանուր երևույթ է հայոց լեզվի համեմատական-ստուգաբանական ուսումնասիրման տեսակետից. հմնտ. **գայթ** «ոտքի սահելը, գայթելը. սխալվել, սխալ թույլ տալ», նաև **գեղ** «սխալ», **գիթ** կամ **գութ** (բրբռ.), որից **գթել** «սայթաբեցնել, կործանել», դայլ կամ դալ «կաթնախեժ», որից **դիել** «կրծքով կերակրել», վայթել «դուրս թափել, դատարկել», որից վաթել, վոթել, վիթեալ «վայր՝ թափվելով, պրծնելով», ցայթ/ցայտ «ցայտելը, ցատկելը, ցատկած (որևէ բան)», նաև (բրբռ.) ցաթել, ծաթիլ, ծաթիլ և այլն, ցայլ «աճուկ», նաև ցալակ (ըստ Աճառյանի՝ «ամստույզ բառ». բերևս ունի հ.-ե. ծագում), փայլ, նաև փաղ, փող «շողալը, պայծառ վառվելը», որից փայլել, փաղփաղիլ «փայլել, ցուլցալ», փողել «փայլել», փողփողել «փայլփլալ, շողշողալ» և այլն [տե՛ս Աճառյան 1971, 510-511, 611 և 619, 1979, 300, 449, 476-477, այլև Համբարձումյան 1998, 25-26 և այլն]:

բ) Միանգամայն ընդունելի համարելով Հ.Աճառյանի այն ճշգրտումը, թե բնագրերից մեկում պետք է կայթ ձևը սրբագրել կաթ ձևով՝ կարելի է կարծել, որ դրանք բնագրային (գրավոր աղբյուրներում) հնարավոր տարբերակներ են, որոնք ունեցել են լեզվական-հաղորդակցական հիմքեր: Մյուս կողմից՝ ենթադրելով, որ հնագույն հայերենի շրջանում, ինչպես նաև հունարենում, կայթ արմատի ավելի ընդհանուր և լայն իմաստը պիտի եղած լինի «հավաքել, ի մի բերել. առանձնացնել, բաժին հանել և այլն», նրա տարբերակներ ենք դիտում հայ. կիթ «ամասուններից ստացված արդյունք», ինչպես նաև կութ «այգին քաղելը. այգեկութ» (հիշենք Ս.Գրքում կայթ-ի համար «զամբյուղ, կթոց՝ աման» իմաստը), այլև վերջիններիս հայ. (բրբռ.) քթել, քթել «կաթ կթել», «այգեկութ անել», կթոց «այգեկութի աման՝ կողով, զամբյուղ», (բրբռ.) քթոց (նույնը) և այլն: Վերջիններս ևս հայերենում, ըստ Հ.Աճառյանի, չստուգաբանված արմատներ են կամ արմատի տարբերակներ [Աճառյան 1973, 585]: Սրանց բերևս կարելի է ավելացնել հայ. (բրբռ.) քթվել/քթվիլ «անիծն առանձնացնել, մագերը մաքրել» (Մուշ, Ալաշկերտ և այլն):

5. Ըստ այսմ կարելի է կարծել, որ հայ. կայթ (<*կաթ), ինչպես նաև կիթ, կութ և այլն արմատական տարբերակներն ունեն հ.-ե. ծագում: Եվ ելնելով ցեղակից լեզուների տվյալների հետ վերջիններիս համեմատությունից, որ կատարվեց վերը տրված շարադրանքում, ենթադրում ենք մի այնպիսի նախաձևի վերականգնում, որից հնարավոր լինի բխեցնել հիշյալ ձևերը, այն է՝ հ.-ե. *gat-i-, և որի հիմքի ձայնավոր է դիտվում *i տարրը (գրաբարում կայթ-

ը, ինչպես իրավամբ նշում է նաև Հ. Աճառյանը, պատկանելիս է եղել ի հոլովման):

Վերջում թերևս հարկ կա հատուկ նշելու, որ հայ. կաթ «քաղել, ամբարել՝ հավաքել, ձեռք բերել, առանձնացնել և այլն» արմատն առանձին միավոր է, քան կաթն «կաթ՝ ստացվածք» բառի համանուն արմատը:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ազագել 36
 ազդու ամ // ազդուամ 32
 ալ- 17
 աղ- 17
 աճիւն 36
 աման 45
 անձեռոցիկ 28
 անոյշ 39
 ապտակ (ա-պտ-ակ) 27
 առաւօտ (առաւաւտ) 36
 առաքինի 27
 առաքեալ 27
 աս «ասելը՝ խոսք, նաև շունչ» 32
 աստ/հաստիչ 32
 աստ ամ//աստ էամ 32
 աստուամ 32, 33, 34, 36, 37
 աստուամ (Աստուամ) 31, 32, 33, 36
 (աս)-տուամ 34, 36
 արածել 43
 արատ 43
 արեւագալ 32
 արդու 45, 46
 արք- «ոտք» 27
 արացի (բրբռ. բացի) 27
 բարձրաքեաց 27
 բերան (բե-ր-ան) 22, 28
 բո-//պե- (այլև բե-) 22
 գայք «ոտքի սահելը, գայթելը» 48
 գեղ (բրբռ.) «ախալ» 48
 գթել (բրբռ.) «սայթաքեցնել, կործա-
 նել» 48
 գիթ//գութ (բրբռ.) «սայթաքեցնելը,
 կործանելը» 48
 գիշեր 32
 գոմոր 46
 գրիւ 46
 դայլ//դալ «կաքնախեժ» 48
 դիել «կրծքով կերակրել» 48
 դի-ք (<*տի-ել) (հնչ. *տի-ելու) 34
 ետ «հետո, հետև» 27
 գամբյուղ 45
 (գ)եղ- 17
 ըմբոնել 28
 ըմպեմ (ըմ-պե-մ) 22, 23, 27, 28
 ըն-ձիւղ 19
 լի (*-ղի) 17
 խաղ 43
 խայտ «խատուտիկ, պիսակավոր»
 44
 խայտ «ուրախություն, ցնծություն»
 44
 խխում (բրբռ. նաև խխմել) 22
 խոխում «ոռոգել» 22
 խոխոջ (այլև խողխոջ/խողխոնջ)
 22
 խոխտոխլ 22
 խոխում «ծոր» 22
 խոխումն 22

խում 22
 ծածանել 43
 ծաւ 40
 ծաւի 31, 37, 39, 40, 41, 43
 ծաւիկ 40
 ծաւիր 40
 ծեղ-//ծիղ- 19
 ծիլ//ծաղ- (<*ծի-, *ծա-) 19
 ծիւղ- (հմմտ. ըն-ձիւղ) 19
 ծով 40, 43
 ծովս (սեռ. հոլ. ծիւտյ) 42
 կայք «կողով, աման» 43, 44, 45, 46
 կաք (> կայք) 44, 45, 46, 48
 կաք «քաղել, ամբարել՝ հավաքել, ձեռք բերել» 49
 կաքն «կաք» 49
 կայք «ատամ հանող երեխայի ատամնաքորի խաղալիք» 43
 կայք (<*կաք) 31, 44, 45, 46, 48
 կայքել «ուրախանալ, ցատկոտել, պարել» 44
 կայք «ցատկոտուք, ուրախության պար» 43, 44
 կաքաւումն 43
 կե(ա)- // կեա- 19
 կեան- (կեն-) 19
 կեանց- (կենց-) 19
 կեանս- (կենս-) 19
 կեաց- (կեց-) 19
 կենդ- (կենդան-) 19
 կթոց (բրբռ.բթոց) «այգեկութի աման՝ զամբոյտ, կողով» 45, 48
 կիթ «քաղելը» 48

կիթ «անասուններից ստացված ար-
 դյունք» 4
 կին (կանամբ, կնաւ, կանայք, կնոջ,
 կնոջէ) 20
 կին//ծին 20
 կմկմալ 22
 կմուկ (բրբռ.) 22
 կռնակ 20
 կռնատ 20
 կութ «այգին քաղելը» 48
 կում 22
 կումն // ճումն 20
 հալ- 17
 հաղ- 17
 համբոյր (հ-ամ-բո-յր) 22, 27, 28
 հաստիչ / աստ 32
 (հ)աստուած 33
 հեղ- «հեղուկ» 17
 հետ 27
 հ(ը)լ- // հոլ- 17
 հող- 17
 ձեղ (հմմտ. ձեղ-ուն) 19
 ձող- 19
 ճեղ- // ճիղ- // ճիւղ- 19
 ճող 19
 ճոնիկ «ոտքը տակը դնելով ցած՝
 վայր գցելը» 20
 մայրամուտ 32
 յաստիս ածող 32
 յեղ- // յ(ը)ղ- 17
 յոլ- 17
 յետ 27
 շիղ- // շիւղ- 19
 ող- 17
 ոստին 36

տուն 27
 պաղատիտ 45
 պար 43,
 սայրաբել 27
 Սանաս-ար «աստուած» 34
 սասանել 43
 Սիւ-նիք 34
 վաթել (նաև վոթել, վիթեալ «վայր
 քափվելով, պրծնելով») 48
 վաթ(տուն), վացուն (բրբռ.) 43
 վայրել «դուրս քափել, դատարկել»
 48
 վեշ (տասան) 43
 վեց 43
 տալ «հանձնել, տալ» 27
 տատանել 43
 տէր 32
 տիւ 27, 35
 *տու (<*տուու), *տու- 32, 34, 35
 *տու (կամ *տուած) 35, 37
 տուած «տվող» 32
 *տուած (այլև *Տուած) «աստված»
 32, 34, 35, 36, 37
 *Տուած (դիցաբանական անուն)
 36, 37
 տուրնջեան (*տոուրնջեան) «տիվա-
 կան, ցերեկային» 35

տուն 27
 ցաթել (նաև ծաթիլ, ձաթիլ) (բրբռ.)
 48
 ցայք // ցայտ «ցայտելը, ցատկելը,
 ցատկած/դրեւ բան/» 48
 ցայլ «աճուկ» (նաև ցալակ) 48
 ցերեկ 32
 ցող (իմա՝ ցող-ուն կամ
 ցող-ուն) 19
 ցողուն (նաև ցաղուն //ցողուն) 19
 ցուց 43
 ունայ «խմելը, խում» 23, 27
 ուտել 27
 փայլ (նաև փաղ, փող) «շողալը,
 պայծառ վառվելը» 48
 փայլել (նաև փաղփաղիլ) «փայլելը,
 ցուցլալ» 48
 փողել (նաև փողփողել) «փայլվիւ,
 շողշողալ» 48
 քթել //քթել (բրբռ.) «կաթ կթել», «այ-
 գեկութ անել» 48
 քթոց /բրբռ./ 45, 48
 քթվել//քթվիլ «անիծն առանձ-
 նացնել, մագերը մաքրել» 48
 քոռ «մի որոշ չափ» 46

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լեզուներ և բարբառներ

ագուլ. – ագուլերեն
 ավար. – ավարերեն
 ավ. (ավեստ.) – ավեստերեն
 անատ. (անատոլ.) – անատոլիա-
 կան
 արաբ. – արաբերեն
 գերմ. – գերմաներեն, -ական
 գոթ. – գոթերեն
 դարգ. – դարգերեն
 զան. – զաներեն
 քաբաս. – քաբասարաներեն
 իրան. – իրանական
 լակ. – լակերեն
 լատ. – լատիներեն
 լատվ. – լատվիերեն (լատիշերեն)
 լեզգ. – լեզգիերեն
 լիտ. (լիտվ.) – լիտվերեն
 լուվ. – լուվերեն
 խեթ. – խեթերեն
 խուռ. – խուռերեն
 կյուրին. – կյուրիներեն
 հայ. – հայերեն

հրգերմ. – հին բարձր գերմաներեն
 հիեր լուվ. – հիերոգլիֆյան լուվերեն
 հին. – հին ալտայերեն
 հիռլ. – հին իռլանդերեն
 հիսլ. – հին իսլանդերեն
 հլատ. – հին լատիներեն
 հինդկ. – հին հնդկերեն
 հնդկ. – հնդկերեն
 հվգերմ. – հին վերին գերմաներեն
 հուն. – հունարեն
 միկ.հուն. – միկենյան հունարեն
 միտ. – միտաներեն (միտանիական)
 (նախա)հուն. – նախահունարեն
 պալ. – պալայերեն
 պարսկ. – պարսկերեն
 պել. («պելասգ.») – պելասգերեն
 պրուս. – պրուսերեն
 վրաց. – վրացերեն
 տաբաս. – տե՛ս քաբաս.
 ուրարտ. – ուրարտերեն
 քարթվ. – քարթվեղական
 օսկ. – օսկերեն

2. Քերականական տերմիններ

բրբռ. բարբառ(ային)
 եգ. եզակի (թիվ)
 հայց. հայցական (հոլով)
 հոգն. հոգնակի (թիվ)

հոլ. հոլով
 սեռ. սեռական (հոլով)
 ուղղ. ուղղական (հոլով)

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Բառարաններ

Աճառեան Հ., Հայերէն գաւառական բառարան, «Էմինեան ազգագրական ժողովածո», Մոսկուա, 1911, 6:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Երևան, 1971-1979:

Աւետիքեան Գ., Սիրմէլեան Խ., Ազերեան Մ., Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:

Մխիթար Սեբաստացի (և աշակերտը), Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2. Վենետիկ, 1749-1769:

Pokorny J., Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bd. I-II, Bern-München, 1959-1969.

Watkins G., The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots, Boston, 1985.

2. Գրավոր աղբյուրներ

Բարսեղի Կեսարացոյ ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան, Վենետիկ, 1830:

Յովհաննու Ոսկերեանի Մեկնութիւն քղոյն Պողոսի, հ. 1, Վենետիկ, 1862:

Սուրբ Գիրք. Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց, յաշխատասիրութենէ տեառն Յոհաննու Զօհրապեան վարդապետի, Վենետիկ, 1805:

Սուրբ Գիրք. Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանների (արտատպութիւն 1896 թ. հրատ.), Stuttgart, 1989:

Սուրբ Գիրք. Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանների, Պէյրութ, 1981:

Սուրբ Գիրք. Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանների, Moscow, 1984:

Սուրբ Գիրք. Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանների (արևելահայ նոր թարգմանութիւն), Ս.Էջմիածին, 1994 (վերահրատարակութիւն, Ս.Էջմիածին, 1999):

Օգտագործված գրականություն

- Աղաբեկյան Մ., Հայ-իտալական բառային զուգաբանությունները. «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Երևան, 1979, էջ 23-127:
- Աղաբեկյան Մ., Հայերենի համեմատական հնչյունաբանության հարցեր. «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Երևան, 1998, էջ 49-144:
- Աղայան Է., Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, 1974:
- Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1940:
- Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Եր., 1971, հ. 2, Եր., 1973:
- Կորտլանդտ Ֆ., Պատմահամեմատական հնչյունաբանության հարցեր. «Հայոց լեզու և գրականություն (Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու)», Երևան, 1983, էջ 54-70:
- Համբարձումյան Վ., Լեզվական միավորների նշանային բնութագիրը. "Семиотика, лингвистика и проблемы коммуникации (Тезисы докладов)", Ереван, 1977, էջ 5-7:
- Համբարձումյան Վ., Լեզվի զարգացման արտաքին և ներքին գործոնների մասին. «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», 1978, 4, էջ 50-54:
- Համբարձումյան Վ., Լեզու, ոճ, խոսք. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981, 3, էջ 182-191:
- Համբարձումյան Վ., Մովսես Խորենացու «Տեմչայ Սաթենիկ տիկին» հատվածը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, 2, էջ 227-236:
- Համբարձումյան Վ., Հայերեն աղջիկ բառի ստուգաբանությունը. «Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Ա.Մեյի ծննդյան 130-ամյակին (Չեկոցումների քեզիսներ)», Երևան, 1996, էջ 17-18:
- Համբարձումյան Վ., Հայերեն ստուգաբանություններ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1996, 1-2, էջ 189-192:
- Համբարձումյան Վ., Հայերեն աղջիկ բառի ստուգաբանությունը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, 2, էջ 149-152:
- Համբարձումյան Վ., Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության, 1, Երևան, 1998:
- Համբարձումյան Վ., Հայոց լեզվի կետադրական տերմինների ծագումը և կառուցվածքը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, 1, էջ 202-218:
- Համբարձումյան Վ., Հայերեն աստված բառի ծագումը. «Էջմիածին», 2002, Ե, էջ 43-59:

- Համբարձումյան Վ., Հնդեվրոպական արմատի տարբերակայնությունը և հայերեն աստուած բառի ծագումն ու տիպաբանությունը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2002, 3, էջ 242-260:
- Համբարձումյան Վ. Հայերեն աստված բառի ծագումն ու տիպաբանությունը, Երևան, 2002:
- Համբարձումյան Վ. Հնդեվրոպական ծագման հայերեն արմատի տարբերակային վերականգնման և տիպաբանական վերլուծության խնդիրները. «Լեզու և լեզվաբանություն», 2003, 2, էջ 39-43:
- Համբարձումյան Վ. Հնդեվրոպական տարբերակայնությունը և հայոց լեզվի տարբերակային ուսումնասիրության խնդիրները. «Հայագիտության արդի վիճակը և նրա զարգացման հեռանկարները. զեկուցումների դրույթներ. սեպտեմբեր 15-20, 2003», Երևան, 2003, էջ 125-127:
- Համբարձումյան Վ., Հայերեն ծաւի ~ լուվերեն տալի. «Հանրապետական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու», Երևան-Վանաձոր, 2005, էջ 61-66:
- Հանեյան Մ. Մարմնի մասերի հնդեվրոպական անվանումների տարածքային նկարագիրը հայերենում. «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Երևան, 1979, էջ 128-187:
- Հյուրշման Հ., Հայերենի քերականություն: Առաջին մաս. Հայերեն ստուգաբանություն, Երևան, 2003:
- Հյուրշման Հ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2004:
- Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան, Երևան, 1961:
- Մսերեանց Լ., Հայերեն բարբառախօսություն. «Հանդես ամսօրեայ», 1898, էջ 306-313:
- Մսերեանց Լ., Հայերեն բարբառախօսություն, Վիեննա, 1899:
- Ջահուկյան Գ., Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Երևան, 1959:
- Ջահուկյան Գ., Հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների բառային կազմի ծագումնային գուգադիպումները. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, էջ 57-74:
- Ջահուկյան Գ., Հայերեն բառապաշարի խեթա-լուվական տարրերը. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1967, 2, էջ 111-124:
- Ջահուկյան Գ., Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան, 1970:
- Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972:
- Ջահուկյան Գ., Հնդեվրոպական բաղաձայնախմբերի արտացոլումը հայերենում. «Հանդես ամսօրեայ», 1976, էջ 258-272:
- Ջահուկյան Գ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, 1, էջ 43-58

- Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
- Ջահուկյան Գ., Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, 1, էջ 124-129:
- Ջահուկյան Գ., Արդյոք հայերն ապրե՞լ են Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. 12-րդ դարից առաջ. «Լեզու և լեզվաբանություն», 2003, 1, էջ 5-12:
- Միմոնյան Ն., Հայ բարբառների հնդեվրոպական հնարանությունները. «Հայոց լեզվի համեմատական քերականության հարցեր», Երևան, 1979, էջ 188-248:
- Սպենեան Զ., Ուսումն դասական հայերեն լեզուի (հայկաբանություն), Վիեննա, 1920:
- Սուրիսայան Հ., Անականը հայերենում, Երևան, 1986:
- Амбарцумян В.Г., Вариативность индоевропейского корня и происхождение и типология армянского слова astuac "бог". «Մաշտոցյան ընթերցումներ», Օշական, 2001, էջ 21-22:
- Ахманова О.С., Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957.
- Ахманова О.С., Бельчиков Ю.А., Веселитский В.В., К вопросу о "правильности" речи, "Вопросы языкознания", 1960, 2, сс. 35-42.
- Блумфильд Л., Язык, М., 1968.
- Бомхард А.Р. Очерк сравнительной фонологии так называемых "ностратических" языков. "Вопросы языкознания", 1989, 3, сс. 33-50.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс., Лингвистическая типология и реконструкция системы индоевропейских смычных. "Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков (12-14 декабря). Предварительные материалы, М., 1972, сс. 15-18.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс., Реконструкция системы смычных общеиндоевропейского языка. Глоттализированные смычные в индоевропейском, "Вопросы языкознания", 1980, 4, сс. 21-35.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, I-II, Тбилиси, 1984.
- Георгиев В.И., Исследования по сравнительно-историческому языкознанию (Родственные отрошения индоевропейских языков), М., 1958.

- Гигинейшвили Б.К., Сравнительная реконструкция и вопрос о вариативности в языке-основе, "Вопросы языкознания", 1972, 4, сс. 48-52.
- Гиндин Л.А., Обзор литературы по "пелазгскому", "Вопросы языкознания", 1959, 5, сс. 105-114.
- Гиндин Л.А., Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова, М., 1967.
- Горбачевич К.С., Вариативность слова и языковая норма, М., 1978.
- Джаукян Г.Б., Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-уартских и кавказских языков, Ереван, 1967.
- Джаукян Г.Б., Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ереван, 1967.
- Джаукян Г.Б., Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978.
- Джаукян Г.Б., Сравнительная грамматика армянского языка, Ереван, 1982.
- Джаукян Г.Б., Индоевропейская фонема *b и вопрос реконструкции индоевропейского консонантизма. "Вопросы языкознания", 1982, 5, сс. 59-67.
- Джаукян Г.Б., Опыт семантической классификации и ареального распределения индоевропейской лексики армянского языка. В кн.: Джаукян Г.Б. и др., Очерки по сравнительной лексикологии армянского языка, Ереван, 1983, сс. 5-116.
- Джаукян Г.Б., Об этимологических дублетах и параллелях в армянском языке. Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով: Չեկոսլովեր, Երևան, 1984, էջ 149-160:
- Джаукян Г.Б., Универсальная теория языка: Прологомены к субстанциональной лингвистике, М., 1999, с. 76-217.
- Дюмезиль Ж., Верховные боги индоевропейцев, М., 1986.
- Дюмезиль Ж., Осетинский эпос и мифология, (II изд.), 2001.
- Иванов Вяч.Вс., Типология и сравнительно-историческое языкознание, "Вопросы языкознания", 1958, 5, сс. 34-42.
- Иванов Вяч.Вс., Проблемы языков centum и satem, "Вопросы языкознания", 1958, 4, сс. 12-23.
- Иванов Вяч.Вс., Хеттский язык, М., 1963.
- Иванов Вяч.Вс., Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы, М., 1965.
- Иванов Вяч.Вс., Хетто-лувийские (анатолийские) языки. В кн: "Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Задачи и перспективы", М., 1982, сс. 31-48.

- Капанцян Г.А., Chetto-armeniaca. Сравнительно-лингвистическое исследование выявляющее до 200 общих слов и форм, Ереван, 1931.
- Капанцян Г.А., Хайаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947.
- Капанцян Г.А., Историческо-лингвистические работы, тт. 1-2, Ереван, 1956-1975.
- Кейпер Ф.Б.Я., Труды по ведийской мифологии, М., 1986.
- Клычков Г.С., Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода, "Вопросы языкознания", 1975, 2, сс. 100-110.
- Королев А.А., Хетто-лувийские языки. В кн.: "Языки Азии и Африки", т. 1, М., 1976, с. 13-93.
- Курилович Е., Рец., Э.А.Макаев, Структура слова в индоевропейских и германских языках, М., 1970, "Вопросы языкознания", 1971, 3, с. 122-123.
- Майрхофер М., Индоевропейская грамматика. т. 2, Фонетика "Новое в зарубежной лингвистике", вып. XXI, М., 1988.
- Майрхофер М., Санскрит и языки Древней Европы: Два открытия и диспутов. "Новое в зарубежной лингвистике", вып. XXI, М., 1988.
- Макаев Э.А., Структура и стратиграфия общегерманской лексики, "Вопросы языкознания", 1965, 5, сс. 3-12.
- Макаев Э.А., Реконструкция индоевропейского этимона, "Вопросы языкознания", 1967, 4, сс. 26-33.
- Мартине А., Структурные вариации в языке. В кн.: "Новое в лингвистике", вып. IV, М., 1965, сс. 450-465.
- Мельничук А.С., О генезисе индоевропейского вокализма. "Вопросы языкознания", 1979, 5, сс. 3-16, 6, сс. 3-16.
- Мсерианц Л., Этюды по армянской диалектологии, часть I (Сравнительная фонетика Мушского диалекта в связи с фонетикой габара), М., 1897.
- Мсерианц Л., Этюды по армянской диалектологии, часть II (Сравнительная морфология Мушского диалекта в связи с морфологией габара и среднеармянского), М., 1901.
- Нерознак В.П., Палеобалканские языки, М., 1978.
- Нерознак В.П., Индоевропейские языки. В кн.: "Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Современное состояние и проблемы", М., 1981, сс. 8-62.

- Патканов К., Исследование о диалектах армянского языка. Фонологический опыт, С.Петербург, 1869.
- Патканов К., Материалы для изучения армянских диалектов. Вып. I (Говор Нахичеванский), С.Петербург, 1875.
- Патканов К., Материалы для изучения армянских наречий. Вып. II (Мушский диалект), С.Петербург, 1875.
- Патканов К., Материалы для изучения армянского словаря. Вып. I-II, С.Петербург, 1882-1884.
- Порциг В., Членение индоевропейской языковой области, М., 1964.
- Семенюк Н.Н., Некоторые вопросы изучения вариантности, "Вопросы языкознания", 1965, 1, сс. 48-55.
- Скребнев Ю.М., К вопросу об "ортологии", "Вопросы языкознания", 1961, 1, сс. 140-142.
- Туманян Э.Г., Структура индоевропейских имен армянского языка, М., 1978.
- Широков О.С., Реконструкция праязыковых изоглосс общеиндоевропейского диалектного континуума. В кн.: "Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции", М., 1988, сс. 26-67.
- Широков О.С., Палеобалканские этнические связи по данным фригийской лексики. В кн.: "Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков", М., 1991, сс. 57-64.
- Филин Ф.Н., О слове и вариантах слова. В кн.: "Морфологическая структура слова в языках различных типов", М.- Л., 1963, сс. 128-133.
- Хоппер П. Дж., Типология праиндоевропейского набора сегментов. "Новое в зарубежной лингвистике". т. XXI, М., 1988.
- Хоппер П.Дж., Языки "decem" и "taihum" индоевропейское изоглосса, "Новое в зарубежной лингвистике". т. XXI, М., 1988.
- Якобсон Р., Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. В кн.: "Новое в лингвистике". вып. III, М., 1963, сс. 95-105.
- Anttila R., Proto-Indo-European Schwebelaut, Berkeley-Los Angeles, 1969.
- Bedirian P.S., Système des alternances vocaliques en pré-arménien. Instituto Lombardo-Academia di Scienze e Lettere, vol. 109, 1975, pp. 451-459.

- Benveniste E., La vocabulaire des institutions indo-européennes: 1. Économie, parenté, société, 2. Pouvoir, droit, religion, Paris, 1969.
- Biblia. Die Heilige Schrift der alten und neuen Testamente, Freiburg und Leipzig, 1894.
- Bolognesi G., Sul sistema consonantico indeuropeo e i suoi riflessi in epoca storica. Atti del Convegno della S.I.G. "L'indeuropeo: prospettive e retrospettive", Milano, IULM, 16-18, ottobre, 1977, pp. 147-176.
- Bonfante G., I dialetti indoeuropei. "Anali del Roale Instituto Orientale di Napoli", vol. IV, fasc. IX, 1931, pp. 69-85.
- Buck C.D., A dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Chicago, 1949.
- Chadwick J., Baumbach L., The Mycenaean Greek vocabulary, "Glota", vol. 41, 3-4, 1963.
- Gamkrelidze T.V., Ivanov V.V., Rekonstruktion der indogermanischen Verschlüsse: Vorläufiger Bericht. "Phonetica", 27, 1973, s. 150-156.
- Djahukian G.B., On etymological doublets and parallels of Armenian. "Annual of Armenian Linguistics", vol. 4, 1983, pp. 23-37.
- Djahukian G.B., Die archaischen Schichten armenischer Dialektwörter. "Studia Linguistica Diachronica et Synchronica", Berlin-New-York-Amsterdam, 1985, s. 151-160.
- Djahukian G.B., Combinatory Vowel Changes in Armenian. "Annual of Armenian Linguistics", vol. 11, 1990, pp. 1-16.
- Djahukian G.B., A Variational Model of the Indoeuropean Consonant System. "Historische Sprachforschung (Historical Linguistics)", Band 103, Heft 1, 1990, pp. 1-16.
- Djahukian G.B., Variative Modelle des Urindoeuropäischen und der Begriff der partiellen Parallelen (Isoglossen), "Studia indogermanica Lodziensia", Łódź, vol. 1, 1977, s.45-66.
- Dumézil G., Mythe et Épopée: L'idéologie dans les épopées des peuples indoeuropéens, Paris, 1968.
- Gharibian A.S., A propos de la première mutation des consonnes occlusives dans l'arménien. "Studia classica et Orientalia Antonio Pagliaro Oblata", vol. II, Roma, 1969, pp. 161-166.
- Georgiev V.I., Introduction to the History of the Indo-European Languages, Sofia, 1981.
- Goetze A., Some groups of ancient Anatolian proper names. "Language", vol. 30, 3, 1954, pp. 349-359.

- Greppin I.A.C., "Hittite" loan words in Armenian, "Lautgeschichte und Etymologie", Wiesbaden, 1980.
- Greppin I.A.C., The Anatolian Substrata in Armenian – An Interim Report. "Annual of Armenian Linguistics", vol. 3, 1982, pp. 65-72.
- Hambardzumyan V.G., Linguistic Variations and the investigations of the Phonematic Variants of Old Armenian Literary Language. "Sixième Colloque Internationale de Linguistique Arménienne. Abstracts", Paris, 1999, p. 25.
- Hambardzumyan V.G., Variabilité linguistique et problèmes d'études des variantes morphologiques de l'arménien classique. "Actes du Sixième Colloque international de Linguistique arménienne", Paris, 2001-2002, pp. 131-134.
- Hambardzumyan V.G., L'étymologie du mot arménien *aljik* "fille". «Լեզուի լեզվաբանություն», 2005, 1, էջ 5-8:
- Hamp E.P., Remarks on *astuac*. "Annual of Armenian Linguistics" vol. 5, 1984, pp. 87-89.
- Hilmarsson J., Armenian *astuac* "God". "Annual of Armenian Linguistics", vol. 4, 1983, pp. 5-15.
- Hopper P.J., Glottalized and murmured occlusives in Indo-European, "Glossa", vol. 7, num 2, 1973, pp. 141-166.
- Hopper P.J., The typology of Proto-Indo-European segmental inventory, "The Journal of the Indo-European Studies", vol. 5, num. 1, 1977, pp. 41-53.
- Hopper P.J., "Decem" and "taihun": An Indo-European isogloss. "Bono Homini Donum. Essays in Historical Linguistics", part 1, Amsterdam, 1981.
- Hübschmann H., Armenische Studien, Leipzig, 1883.
- Hübschmann H., Armenische Grammatik, Bd. 1-2, Leipzig, 1895-1897.
- Jakobson R., Typological studies and their contribution to historical comparative Linguistics, "Reports for the VIIIth International Congress of Linguistics" Oslo, 1957.
- Kossian A.V., An Anatolian-Armenian Parallel. "Annual of Armenian Linguistics", vol. 15, 1994.
- Kronasser H., Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen, Heidelberg, 1956.
- Laroche E., Dictionnaire de la langue louvite, Paris, 1959.
- Laroche E., Les noms des hittites, Paris, 1966.
- Martinet A., Remarques sur le consonantisme sémantique, "Bulletin de la Société de Linguistique de Paris", t. 49, fasc. 1, pp. 67-78.

- Martinet A., Structural Variation in language. "Preprints of Papers for the Ninth International Congress of Linguistics", Cambridge, Massachusetze, 1962, pp. 501-508.
- Mayrhofer M., Sanskrit und Sprachen Alt-europas: Zwei Jahrhunderte des Wiederspiels von Entdeckungen und Irrtümern, Göttingen, 1983.
- Meillet A., Les dialectes indo-européens. Paris, 1908.
- Meillet A., Essai de chronologie des langues indo-européennes. La théorie du féminin. "Bulletin de la Société de Linguistique de Paris", t. 32, fasc. 1, 1931, pp. 1-28.
- Melikishvili G., Urartu und des südliche Transkaukasien, "Georgica", Jena-Tbilisi, 1980.
- Mkrtschjan N., Neue hethitisch- armenische lexikalische Parallelen. "Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae", t. XXII, fasc. 1-4, 1974, s. 313-319.
- Neumann G., Untersuchung zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit, Wiesbaden, 1961.
- Pedersen H., Zur Akzentlehre. "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", 39, 1906.
- Pedersen H., Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute, "Det kongelige Danske Videnskabernes Selskab", Hist.-filol. Meddelelser, XXXII, 5, KØbenhavn, 1951.
- Pedersen H., Kleine Schriften zum Armenischen. Hildesheim -New York, 1982.
- Pisani V., Der Gott als "Vertelier" and armenisch Astuac. "Lingue e Culture", 1969 (հոյժն "Handes amsoreay", 1961, 75).
- Porzig W., Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg, 1954.
- Schmidt K.H., The Indo-European Basis of Proto-Armenian: Principles of Reconstruction, "Annual of Armenian Linguistics", vol. 11, 1990, pp. 33-47.
- Solta G.R., Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960.
- Watkins K., "God", "Antiquitates Indogermanical", Innsbruck, 1974, pp. 101-110.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	5
Հ.-ե. տարբերակայնությունը և հայերենի տարբերակային վերլուծության խնդիրները	7
Հ.-ե. ծագման հայերեն արմատի տարբերակային վերա- կանգնումը	25
Հ.-ե. ծագման հայերեն բառերի ստուգաբանություն	30
Հայ. աստուած < հ.-ե. *Has-t'iey-os	32
Հայ. ծալի ~ լուվ . tauī	37
Հայ. կայթ ~ հիեր. լուվ. gati	43
Հայերեն բառերի ցանկ	50
Համառոտագրություններ	53
Գրականության ցանկ	54

Վազգեն Գուրգենի Համբարձումյան

Ակնարկներ հայոց լեզվի համեմատական բառագիտության

(Համեմատական-տիպաբանական տարբերակայնություն)

2

Հրատարակչության տնօրեն՝

Գեղ. խմբագիր՝

Համակարգչ. ձևավորող՝

Է.Ս. Սկրտչյան

Ա.Ա. Բաղդասարյան

Գ.Ա. Հարությունյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84/16:

Ծավալը՝ 4 մամ.: Տպաբանակը՝ 500: Գինը՝ պայմանագրային

Տպագրված է «Չանգակ-97» հրատարակչության տպարանում.

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23–25–28,

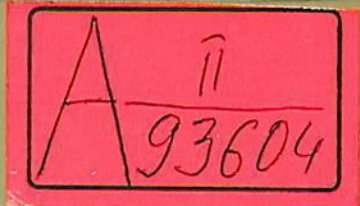
ֆաքս՝ (+37410) 23–25–95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am

[1000yr]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0074885

«ԶԱՆԳԱԿ 97» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ